

ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ ТА ХРАМИ ПОДНІСТРОВ'Я

Всеукраїнська
науково-красознавча конференція
18 вересня 2021 р.

Департамент гуманітарної політики,
управління культури і креативних індустрій
Вінницької обласної державної адміністрації

Державний історико-культурний заповідник «Буша»

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Вінницький обласний краєзнавчий музей

Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН
України при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка

Вінницька обласна організація Національної
спілки краєзнавців України

ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ ТА ХРАМИ ПОДНІСТРОВ'Я

**Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція
18 вересня 2021 р.**

УДК 94(477.44)(063)

Редакційна колегія:

С. Д. Гальчак (голова редколегії), член-кореспондент УАІН, доктор історичних наук, професор; **І. В. Захарчук** (співголова редколегії), в. о. директора Державного історико-культурного заповідника «Буша»; **І. В. Собко** (секретар) науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша»; **Б. М. Пентюк**, кандидат технічних наук, кандидат богослов'я, доцент, протоірей; **О. І. Rogovий**, архівіст, Почесний краєзнавець України; **А. В. Сварчевський (о. Пантелеймон)**, церковнослужитель Лядовського скельного монастиря; **А. М. Трембіцький**, доктор історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля.

Рецензенти:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор
(Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка)

Ю. А. Зінько, кандидат історичних наук, професор
(Вінницький державний педагогічний університет
Імені Михайла Коцюбинського)

Печерні комплекси та храми Подністров'я / Матеріали науково-краєзнавчої конференції, 18 вересня 2021 р., с. Буша Могилів-Подільського району. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2021. – 148 с.

*Рекомендовано до друку вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
(протокол № 4 від 25 липня 2021 р.)*

ISBN 978-966-2954-97-5

© ПП Балюк І. Б., 2021.

© Автори статей, 2021.

**ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ ТА ХРАМИ
ПОДНІСТРОВ'Я»**

18 вересня 2021 р.

Голова організаційного комітету

Захарчук Ірина Вікторівна, в. о. директора, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Співголова оргкомітету

Гальчак Сергій Дмитрович – голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент УАН, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Секретар оргкомітету

Собко Інна Володимирівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Члени організаційного комітету:

Березовська Наталя Петрівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша»;

Процюк Інна Іванівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша»;

Собко Світлана Володимирівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ ТА ХРАМИ ПОДНІСТРОВ'Я КРИЗЬ ПРИЗМУ ЧАСУ, ПОГЛЯД НАУКОВЦІВ

Дністровський каньйон – каньйон, утворений річкою Дністер і розташований на межі 4 областей: Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької та Хмельницької. У долинах Дністра та його приток відслонюється потужний комплекс осадових товщ: від наймолодших – антропогенних – і до найдавніших – силурійських – відкладів палеозойської ери.

Печерні храми Тернопільщини – підземні порожнини, що виробила вода у легкорозчинних гірських породах.

Найпоширеніші у гіпсах верхнього шару. Від 1960 року відкрито кілька десятків печер, значна кількість – у Борщівському районі. Відомі також у вапняках верхнього тортону та пісковиках оолітових і рифових вапняках нижнього сармату, неогенових гіпсах.

Печери вражають не тільки великими розмірами, а й особливостями будови, внутрішньою красою, багатством кристалічних утворень. Кожна печера має особливості, але є ряд спільних ознак, властивих усім гіпсовим печерам Поділля. У них переважають вузькі щілинні ходи, поєднані з вертикальними тектонічними тріщинами двох основних напрямків: північно-західного, паралельного до Карпат, і північно-східного, перпендикулярного до них. На півночі області у Кременецьких горах є невеликі печери в піскуватих вапняках сарматського ярусу неогенової системи. Товщина верств вапняків, що карстуються, не перевищує 8 – 10 м. На схилах долин і балок, де ці породи виходять на поверхню, спостерігаються обривисті карнизи, ущелини.

Форма печер переважно овална, видовжена. Розміри залів сягають 30 м у діаметрі при висоті 1,5 – 2 м, рідше 3 – 3,5 м. Стелі зазвичай склепінчастоподібні або плоскі, інколи з ледве помітним нахилом до краю уступу або схилу балки. Найбільші з печер цього типу Студентська – 240 м і Піщанка – 166 м виявлені в урочищі

«Дівочі Скелі» поблизу міста Кременець. Відомі й невеликі вертикальні печери у неогенових вапняках: «Перлина», «Опільська» – виявлені 2002 поблизу села Гутисько Бережанського району; глибина – понад 30 м, має невеликі бокові відгалуження, сформовані у верхньотортонських літотамнієвих вапняках.

Усього у вапняках області виявлено понад 30 невеликих печер завдовжки 20 – 30 м, лише деякі з них сягають 150 – 240 м [1].

Перші відомості про карст – 1721 р., коли Г. Жечинський опублікував дані про своє перебування у Кришталевій печері.

1879 – публікація про карст Західного Поділля А. Кіркора.

1890 – Г. Оссовський і князь Л. Сапега вивчали печеру Вертеба.

1898 – 1907 – археологічні дослідження тут проводив В. Деметрикевич. Польський інженер В. Нехай опублікував 1931 р. Працю «Гіпсові печери в Кривчому Верхньому на Поділлі», 1933 р. видав «Путівник по печерах в Кривчому».

1938 – український дослідник І. Олексишин випустив у Львові книгу «Карстові явища на Поділлі», в якій описав переважно карстові лійки («вікна»), блюдцеподібні заглибини та поплави.

Від 1947 р. до середини 1970-х карстові дослідження у придністровській частині Поділля здійснював О. Кучерук. Їх результати опублікував у монографіях «Загальна інженерно-геологічна характеристика Поділля» (1974) та «Карст Поділля» (1976).

1961 – 1963 – карстові явища та об'єкти на Поділлі, в тому числі у межах Тернопільської області, досліджувала комплексна карстова експедиція АН УРСР під керівництвом В. Дублянського. Тоді вперше повністю пройдено печеру Кришталеву.

1961 р. вийшла праця К. Татарінова «Рештки викопних звірів з околиць Борщева». У гіпсовому кар'єрі біля міста він знайшов і описав понад 150 уламків кісток ссавців голоцену. 1962 р. опублікована його ж праця «Печери Поділля, їх фауна і охорона», в якій детально описано печери Угринь, Млинки, Кришталева та інші. У співавторстві із І. Марісовою К. Татарінов видав книжку «Плейстоценові птахи Кривченської печери». 1963 р. цю печеру досліджувала експедиція Львівського відділу Географічного товариства СРСР.

Генезис печер розглянув Л. Кудрін у праці «До питання про походження карстових печер Поділля». Невелике повідомлення

про печери Подністров'я подали Г. Бачинський, Е. Шенгелов, Б. Ельгорт, В. Кунцевич та інші.

1965 р. – вийшла праця К. Татарінова «Карстові печери Середнього Придністров'я», де вперше систематично описано 5 великих і 6 значних печер району, їх морфологію, клімат, особливості тощо. Тоді ж мікроклімат печер досліджували В. і П. Горбенки та В. Апостолук. Результати опубліковано у статті «До питань про використання печер Поділля в лікувальних цілях», де наведені дані про курс підземної кліматотерапії, зокрема для хворих бронхіальною астмою.

1969 – опублікована робота А. Чикищева «Карст Поділля», в якій автор за фізико-географічними ознаками виділив 10 районів у межах Подільського карстового округу.

1972 – О. Ломаєв подав принципи районування карсту в західних областях України, 1979 р. у праці «Геологія карсту Волино-Поділля» описав геологічні умови карстових районів.

1980 – В. Дублянський та О. Ломаєв у книзі «Карстові печери України» описали печери Тернопільської обл. (мікроклімат, відклади, археологія, спелеофауна та ін.).

1985 – А. Климчук, С. Аксем, В. Шестопалов і Г. Лисиченко обґрунтували необхідність стаціонарних досліджень гіпсового карсту, в південній частині межиріччя Серет – Нічлава була передбачена організація стаціонару.

В «Кадастрі печер Західноукраїнського регіону» (1987 склав В. Андрейчук) у Тернопільській обл. взяті на облік 69 порожнин.

1990 – М. Савчин, Н. Остянова та інші визначили загальну довжину ходів печери Оптимістична.

У праці В. і Г. Дублянських (1993) подані принципи складання карстових карт, характеристика кожної області та схеми районування карсту в межах України і Молдови.

17 серпня 2015 року Указом Президента України в Бережанському районі утворено природоохоронний об'єкт Печера Опільська.

Лядівський Свято-Усікновенський скельний монастир розташований біля села на високих крейдянних кручах з цілющими джерелами, з яких відкривається приголомшлива панорама долини Дністра. За переказами, заснований 1013 року Антонієм Печерським, який повертався в цей час з Афона в Київ. Це був перший

печерний скит, заснований Антонієм Печерським, і перший християнський монастир у цьому краї (збереглася печерна церква Антонія Печерського і його келія, святе джерело). Монастир відіграв важливу роль в політичному житті України. 1649 р. ігумен Лядівського монастиря Павло з ієромонахом Никифором стали першими послами Б. Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича. До 1745 року тут діяв василіянський монастир. У XIX ст. була побудована печерна церква Усікновення Голови Івана Предтечі з дзвіницею, храм св. Параскеви-П'ятниці, готель. Частина споруд була підірвана в більшовицько-радянські часи. 1998 р. монастир отримали ченці УПЦ Московського патріархату, відновлено багато святинь. До монастиря веде крута стежка [2].

Нагорянські печери – карстові печери поблизу села Нагоряни Могилів-Подільського району Вінницької області України. Геологічна пам'ятка природи місцевого значення. Мальовничий скельний вихід на поверхню вапняків крейдяного віку з карстовими печерами на лівому березі р. Дністер. Нагорянські печери належать до епохи середнього і верхнього палеоліту. В скелі видобані отвори різних розмірів, за версією дослідників, у них проживали неандертальці.

У центральній частині скелі розташована печера, в якій проводилися народні збори, а також зароджувалася екзогамія типу пуналуа (punalua). Крім того, на території печер знаходився монастир, який став козацьким осередком. За свідченнями істориків, Нагорянські печери – місце збору гайдамаків.

У печерах на одній із скель скульптором Сергієм Сліпухою висічено барельєф Т. Г. Шевченка, який датується 12-тим червня 1920 року. Під час тимчасової німецької окупації барельєф було пошкоджено. На скелях зображено найдавніше в світі малюнкове письмо – піктограмне (40 тис. років тому). Геологічна пам'ятка природи місцевого значення «Нагорянські печери» отримала природоохоронний статус 1969 року (рішення облвиконкому від 30.07.1969 р. № 441 та від 29.08.1984 № 371). Під охороною площа 1 га, перебуває у віданні держгоспу «Дністер» [3].

Субіч вважають «молодшим братом» Бакотського печерного монастиря. Створений в XVI – XVIII ст. Зараз являє собою пару печер-келій у скелі над Дністром із заглибленнями для ікон. В су-

часний час печери завісили килимками, рушничками, фотографіями ікон.

Монастир не дуже великий і, щоб побачити всі його принади, потрібно буде пройти по зовсім вузькій стежці, яка спускається з 40-метрової висоти вниз до Дністра. Варто зауважити, що ця дорога зовсім нелегка: приблизно 800 метрів треба пройти дуже обережно, але в нагороду за цю складність погляду відкривається чудовий вид на водосховище Дністра. По дорозі також можна знайти джерела, з яких б'є чистісінька прохолодна вода [4].

Свято-Михайлівський Бакотський монастир – найбільше і найкраще збережений із печерних монастирів Подністров'я, найдавніша пам'ятка поширення православ'я на Поділлі. Був розташований в 1 км на південний захід від дитинця давньоруської Бакоти (нині в 3 км на захід від с. Гораївка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області).

Про монастир є лише одна згадка в писемному джерелі (в хроніці Биховця у розповіді про перехід Поділля під владу князів Коріятовичів). Посвята монастиря та ім'я його засновника і першого ігумена Григорія відомі зі збережених давніх наскельних написів. Обитель виникла не раніше середини 12 століття і припинила існування не пізніше середини 15 століття.

Пам'ятка являє собою групу з видовбаних у скелястому урвищі лівого берега Дністра споруд: розташованих у 2 яруси 3-х печер та однієї ніші. Колись вони були об'єднані 2-поверховою дерев'яною прибудовою, яка спиралася на терасу біля підніжжя скелі. 1889 місцеві селяни під керівництвом священика Є. Пранницького провели розчистку території монастиря. З ініціативи єпископа Подільського і Брацлавського Димитрія (Самбікіна) та поміщика К. Шиманського 1891 – 92 були проведені наукові дослідження, які очолював В. Антонович. Серед речей, знайдених під час розкопок, були залишки оздоблення монастирської церкви (фрески, поліхромні горельєфи). Археологічні знахідки зберігалися в Давньосховищі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету й загинули в перші роки радянської влади. 1893 на терасі перед печерами спорудили підпірну стіну й дерев'яну Спаську церкву (зруйновано 1960 р.), вівтар якої був розміщений у скельній ніші (апсиді). На межі 20 і 21 ст. над апсидою

влаштували дерев'яний навіс. Тут час від часу відправляються богослужіння просто неба [5].

Село Оксанівка лежить у межах національного природного парку «Подільські Товтри». Наддністрянський заказник – ботанічний заказник місцевого значення. Створений з метою збереження мальовничого природного комплексу на лівому березі Дністра. Зростає лісовий масив з грабово-дубовими насадженнями. У трав'яному покриві – рослини, занесені до Червоної книги України: цибуля подільська, сон великий, сон чорніючий тощо.

А ще водять на екскурсії, адже поряд із селом, дещо північніше від Оксанівки, в урвищах на лівому березі Дністра, ще у другій половині ХІХ ст. виявили стародавні печери. А в них – різночасові петрогліфи, від епохи бронзи до пізнього середньовіччя, та залишки мегалітичних конструкцій біля печер і підйомний матеріал епохи палеоліту. А на початку двотисячних науковці віднайшли залишки *печерної церкви сімнадцятого століття – монастиря-фортеці*. Це унікальна пам'ятка культурної та оборонної скельної архітектури. Там налічується 27 приміщень, вирубаних у 47-метровій товщі крейдяних відкладень. На стінах всередині та зовні зафіксовано декілька десятків наскельних зображень, викарбуваних у породі та намальованих фарбою. Серед них переважають хрести і геометричні фігури, а також є вершники, зооморфні фігури та корабель, літери і написи. Наскельні зображення в печерах Оксанівки не мають аналогів в Україні. 7 червня 1946 р. село Флеминда отримало назву «Оксанівка» і Флеминдянську сільську Раду названо Оксанівською.

Свою назву – «Оксанівка» село отримало відразу після Другої світової війни на честь місцевої комуністки Оксани Дудніцької.

Унікальність цього куточка на Вінниччині створила сама природа. Дністер робить тут виразний поворот. Від пронизливих вітрів місцину захищають високі схили, вкриті лісами урочища «Мохната». За легендою, першим тут оселився рибалка Фламунд зі своєю родиною. Ці місця, багаті на рибу та лісову дичину йому дуже сподобалися. Звідси й перша назва села – Флимінда. Найбільш вірогідна теорія – назва походить від молдавського прикметника *flămînd* – голодний. Недалеко від села знаходяться залишки печерного монастиря. Згідно з легендами, скельно-печерний оборонний монастир, був заснований ченцями з Афону. Петрогліфи та

графіті, зображені на стінах комплексу та у його печерах мають наукове значення. Серед сотень зображень – хрестоподібні фігури, трикутники, ромби, зображення звірів, риб, птахів. Наказом Міністерства культури та інформаційної політики від 21.08.2020 р. № 2065 монастир занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [5].

Село Буша розташоване на березі неглибокої бурхливої річки Бушанки за 20 кілометрів від Ямполя, на кордоні з Молдовою. Усього 3 години від Вінниці автомобілем – і немовби сотні років від гамірних, задимлених міських вулиць. Кожен пагорб, кожен клаптик цієї древньої землі дихає історією. *Давньослов'янський печерний храм* з «Бушинським рельєфом» – древній храм у селі Буша на Вінниччині. Розташований на правому березі річки Бушанки на відстані 1 км від злиття її з річкою Мурафа. «Будівництво» скельного храму датується I – IV – IX століттям нашої ери. Виникнення храму датується початком першого тисячоліття нашої ери, а «авторство» приписується черняхівській археологічній культурі. Пізніше храм також використовували племена тиверців.

Скельний храм – найвідоміша пам'ятка археології в с. Буша. Храм називають подільською святиною, бушанським дивом. Храм знайшов у природній розщелині, в 1824 році під час земляних робіт місцевий поміщик Ромуальд Овсяний. Збудував біля рельєфу кри-ту веранду, проводив вечори.

Відкритий рельєф від дощів та вітрів почав руйнуватися, тому археологам складно встановити вік храму.

У 1883 році видовбаний на камені малюнок дослідив український археолог Володимир Антонович. Найбільша цінність храму – унікальність рельєфу. Версії про дату і причини створення малюнка суперечливі.

Вчені не можуть дійти спільної думки з приводу християнського чи язичницького походження рельєфу. Підтвердженням язичницького походження пам'ятки вважають великі ніші у каменях, які могли бути жертівниками. Інша версія, рельєф – це пам'ять про спалення в 1524 році татаро-монголами села Антопіль (стара назва с. Буша) і порятунок однієї його жительки на ім'я Бася. За цією версією, вона зображена на колінах перед деревом. На її честь, згодом названо нове село – Буша. Побутувала при-

казка: «Буша – залишилася одна душа». Ця дата чітко простежується на камені.

Комплекс храму складається із трьох приміщень, схожих на печери. Два з них утворились природним шляхом, а «келія» була вирубана людьми. На вході у святилище розміщений напис «Азм есмь Миробог жрец Ольгов».

Підготовкою до входу у святиню є парк кам'яних скульптур. Скульптури є сучасними, але серед них є витесані з каменю дохристиянські боги: Велес, Перун, Дажбог, створені скульпторами під час міжнародних пленерів. Сьогодні це найбільший у Європі музей кам'яних скульптур під відкритим небом. Наразі храм занесений до Книги скарбів України та до пам'яток національного значення. Символи, зображені на скелі, мають декілька трактувань: дерево – дуб, святе дерево слов'ян, образ дерева життя або, навпаки, дерева смерті, бо воно без листя; птах – півень, символ життя і світанку або ж символ загиблих душ; олень – схід сонця (приносить сонця на свої рогах), зародження нового життя; людина на колінах – жінка в молитовній позі або ж в позі прохання чи смутку. Або це чоловік в рясі, чернець, що молиться (є версія, що це святий Онуфрій, бо схоже зображення є в Софії Київській); прямокутник – рамка, в якій був напис, який донині не зберігся.

Дослідниками храму є велика кількість вчених (істориків, археологів, мистецтвознавців), які намагалися розгадати загадку бушанського рельєфу: Антонович, Рибаків, Вагнер, Даниленко, Формозов, Винокур [6].

Джерела та література:

1. <https://uk.wikipedia.org/wik>
2. https://uk.wikipedia.org/wiki/Лядівський_усікновенський_чоловічий_монастир
3. Заповідні об'єкти Вінниччини. – Вінниця: Велес, 2005. – 104 с
4. <http://www.castles.com.ua/subich.html>
5. *Мицик Юрій Андрійович*. Бакота.
6. *naparise.com* (en). Процитовано 2020-12-24.

УТВЕРДЖЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ПОДНІСТРОВ'І: СТАН ДЖЕРЕЛ ТА НАУКОВІ ВЕРСІЇ

Проводиться аналіз сучасного стану вивчення городищ та інших, переважно, рухомих археологічних пам'яток епохи раннього середньовіччя, які становлять джерельну базу для вивчення процесу включення території Подністров'я (насамперед сучасних районів Вінницької, Хмельницької, Чернівецької областей) до складу Київської держави. З'ясовано розбіжність у поглядах стосовно датування та інтерпретації пам'яток. Обґрунтовується висновок про необхідність ретельнішого вивчення пам'яток IX – XI ст. у Середньому Подністров'ї.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні пам'ятки, Київська держава, городища, Середнє Подністров'я.

Питання обставин входження Подністров'я до складу Київської держави досі залишається дискусійним. Цей процес неможливо реконструювати без врахування даних широкомасштабних досліджень. Адже літопис майже нічого не повідомляє про події в цьому регіоні до кінця XI ст.

Єдині згадки про активність Володимира Великого в регіоні Подністров'я відомі з джерел досить пізнього походження. Так, у Йоакимівському літописі сказано про те, що того року «Владимирь ходилъ ко Днестру съ двумя Епископы много людей научая крести» [3, с. 78]. За певним грецьким джерелом, тоді ж військо київського князя спустошило більше 10 міст і не менше 500 сіл у землях, близьких до дельти Дунаю: «Люди, ни в чем не повинные, обвиненные в нарушении клятвы, оказались во власти рук и мечей». Щоправда, в літературі утвердилась думка про фальшування цього джерела в XIX столітті [4, с. 291]. За Ніконовським літописом близько 1000 р. Володимир також здійснив похід на Болгарію:

«Володимеру же тогда въ Переяславцѣ на Дунаю» [1, с. 68]. У зв'язку з цими повідомленнями дослідники вказують на регіон Середнього Подністров'я, як транзитний для болгарських впливів на Русь [5]. Таким чином, писемні джерела опосередковано вказують на кінець X ст., як час остаточного підпорядкування Києву Середнього Подністров'я.

Археологічні дослідження на пам'ятках регіону IX – початку XI ст., на жаль, поки що проведені лише фрагментарно. До задовільно вивчених належать пам'ятки Північної Буковини (розкопки Б. О. Тимошука) та городище Пліснесько (розкопки М. А. Филипчука та ін.). Ще слабше вивчені пам'ятки Середнього Подністров'я. Змістовні результати досліджень на його Лівобережжі досі досягнуті лише на Глибівському городищі кам'янець-подільською вченою С. Е. Баженовою ще у 1980-і рр., де встановлено перебування військового гарнізону та спалення пам'ятки наприкінці X ст. [13]. Однак, найцінніші датуючі знахідки з виявленого комплексу для подальшого дослідження недоступні – три арабські дирхеми до фондів Кам'янець-Подільського музею-заповідника не були передані. Натомість городища сучасної придністровської Вінничини досі практично недосліджені [13].

За даними недавніх розкопок поселення VIII – IX ст. у с. Рідківці на Буковині його дослідники припускають масове переселення на землі східнослов'янських хорватів білих (західних) хорватів після розгрому Великої Моравії угорцями в 906 р. На цьому поселенні розкриті рештки кузні й різноманітний асортимент залізних виробів, що засвідчують європейський рівень розвитку місцевого ковальства, а зібрана колекція оздоб – про тісні економічні зв'язки його населення із Подунав'ям та Великою Моравією [6]. Щоправда, частина з цих предметів могла мати степове походження [11].

У Верхньому Подністров'ї та на підступах до Середнього Подністров'я досі «мовчать» потужні багатогектарні племінні укріплення, не будучи заторкнуті лопатою професійного археолога. Досить згадати хоча б досі загадкове найбільше за розмірами Стільське городище, для охорони та вивчення якого восени 2015 р. після довгих митарств нарешті було створено державний історико-культурний заповідник. На сьогодні на городищі вивчено лише до-

лі відсотка існуючих там культурних напластувань. На городищі досі не локалізовано навіть т. зв. «елітарний квартал», немає навіть якихось знахідок, які б дозволили ідентифікувати, безумовно, присутню тут племінну еліту. Проте, за умови масштабності всього комплексу укріплень, подібні елітарні пам'ятки повинні ефектно проявлятися у результатах археологічних досліджень. Їх локація дозволить чітко вказати на етно-політичну особливість еліти регіону Подністров'я напередодні та в період включення його до складу Київської держави.

За таких умов джерельною базою для досліджень залишаються, переважно, рухомі пам'ятки.

Як відомо, процес входження території Подністров'я до складу Київської держави, як і на інших землях Русі, супроводжувався впровадженням нової еліти та будівництвом фортець [15]. Тісні зв'язки регіону з сусідніми державами – насамперед, Угорщиною та Польщею стали причиною періодичної втрати Києвом над ним контролю, так і в результаті – незавершеністю описаного процесу освоєння території. Однак, певні успіхи все ж таки було досягнуто. Вони стали запорукою того, що дана територія міцно увійшла у склад Київської держави, а великі київські князі протягом всього XII ст. постійно домагалися відновлення повного контролю над краєм.

Археологічні дослідження дають змогу з'ясувати поширення князівських фортець у регіоні племінних центрів. Виділенню їх у межах Північної Буковини приділив увагу у своїх працях відомий дослідник княжої доби Б. О. Тимошук. Щоправда, за його датуванням великокнязівська влада тут утвердилася вже наприкінці IX ст. Проте, за сучасними дослідження утвердження Києва у Подністров'ї відбувалося сто років пізніше [13]*, а процес внутрішнього освоєння території взагалі не відбувся, наслідком чого було опертя перших володарів краю – князів Ростиславовичів на місцеву племінну еліту, яка і стала відома згодом, як бунтівне галицьке боярство.

Не виключено, що перші варязькі дружини проникли у Подністров'я в процесі освоєння вісло-буго-дністровського варіанту шляху «із варяг в греки» і утвердилися там ще до приходу дружинників Київського князя. Тоді, ймовірно, сліди їх діяльності Б. О. Тимошук міг визнати, як утвердження Києва на цій території.

Однак, сліди утвердження скандинавських дружин в Галичині досі відображені загалом невеликою кількістю знахідок.

Класичним доказом цього вважається кенотаф в Галичиній могилі в Галичі, який як і Чорна могила в Чернігові та Турова могила в Турові вважаються похованнями варязьких «князів» на зразок відомого з літопису Полоцького князя Рогволода – незалежними або напівзалежними від династії Рюриковичів володарями**.

Археологічні маркери київської дружини в Подністров'ї поки що слабо окреслюються за наявним матеріалом, однак узагальнення знахідок дружинного спорядження та озброєння галицько-волинських земель, проведений останнім часом [8, 9], виразно підтверджує тезу про порівняно слабку присутність київської дружини в Галичині, порівняно з сусідньою Волинню, де процес внутрішнього освоєння території виразно маркується низкою скарбів місцевої еліти, датованих другою половиною XI – початком XII ст.

Порівняно невелика колекція мечів цього періоду. Характерною є знахідка з околиць Снятина, аналогії якій добре відомі від Скандинавії до Середнього Подніпров'я. Натомість є чимало знахідок деталей мечів цього періоду у Південному Побужжі. Це може бути вказівкою на спроби проникнення київських дружин на Середній Дністер зі сходу або з півдня – через печенізькі степи та улицький анклав, в обхід магістрального шляху Київ – Прип'ять – Західний Буг – Дністер.

Останнім часом, переважно нелегальними пошуковцями, виявлено певну кількість знахідок (фрагменти мечів, підвіски у формі мініатюрних сокирок тощо), належних київській дружині, в околицях Галича. На Буковині вражає кількістю знахідок типового скандинавського дружинного спорядження городище X – XI ст. в ур. Корнешти поблизу с. Рухотин [7, с. 72]. Зібране тут озброєння вважають доказом тривалого штурму хорватської племінної фортеці київською дружиною Володимира Святославовича під час подій 992 – 993 рр.

Із цим походом пов'язують масову загибель в кінці X ст. та повсюдний занепад на території Східного Прикарпаття та сусідніх районів Подністров'я більшості слов'янських поселень і, в першу чергу, городищ-князівських фортець [10]. На всіх них простежуються сліди пожеж і фіксується знищення жител, укріплень городищ, як, наприклад, у Ревному [17, с. 67 – 68, 201]. Помічено, що в

спалених господарських будівлях «підвалах», які розташовувалися під оборонними валами центральної частини Ревнянського городища, виявлено значну кількість перегорілого зерна. Його присутність у сховищах може вказувати на час знищення укріплень, а саме на кінець літа чи осінь.

Останнім часом робляться спроби виявлення т. зв. дружинних таборів на Русі – опорних пунктів, які призначалися для тимчасової концентрації військ в процесі підкорення нових територій. Порівняно добре вони простежуються у Середньому Подніпров'ї (Гньоздово, Шестовиця та ін.), складніше обґрунтувати їх функціонування на території Подністров'я.

Так, за версією воронезького дослідника Є. Шинакова [19, с. 310] «претендентом» на роль «дружинного табору», де київські князі концентрували військові сили для опанування Прикарпаття та Волині, є відоме Пліснеське городище, розташоване на перехресті двох шляхів: вододільного з басейнів Західного Бугу, Дніпра (через Прип'ять) та Дністра, що зв'язував Балтику з Причорномор'ям та сухопутного шляху з Центральної Європи до Києва (т. зв. «баварсько-хозарського» шляху). Тут, на великій укріпленій площі Пліснеська могла відбуватися тимчасова концентрація військ Володимира Святославича, що призначалися для воєн за підкорення Волині, Червенської землі та Хорватів.

Натомість автором розглянуто можливість існування меншого за масштабами дружинного табору на північно-західній межі Подністров'я, у Судовій Вишні [12, с. 103]. Проте знахідки з нижніх напластувачь городища містять дещо відмінний матеріал, аніж знайдений в збудованих для київських дружинників укріпленнях, що, ймовірно, вказує на присутність дещо іншого складу залоги, з помітною участю місцевих дружинників. Не виключено, що ця пам'ятка може ілюструвати початковий етап появи галицького боярства.

Натомість, недавні відкриття невідомого раніше довготривалого давньоукраїнського городища в Княжполі неподалік Кам'янця-Подільського додатково показують слабе обстеження території історичного Поділля.

Таким чином, культурні напластування укріплених поселень Подністров'я є важливим джерелом для вивчення початків української державності. Їх детальне дослідження у найближчій перспек-

тиві є нагальною необхідністю. Адже, подібні роботи у сукупності із результатами досліджень ранньосередньовічних пам'яток сусідніх регіонів Центральної Європи показують спільні європейські корені перших слов'янських держав і можуть бути ваговою ілюстрацією споконвічної присутності українців у європейському культурному просторі.

* Скарби куфічних дирхемів (892 – 943 рр.), зібрані в околицях пізнішого княжого Галича, пов'язують із літописним походом Володимира Великого на Хорватів у 992 р. Із цим же походом пов'язують припинення життя на більшості городищ Подністрів'я [17, с. 79 – 80].

** Як зауважили дослідники, ім'я Галиця цілком вписується в ряд орнітоморфних імен слов'янських князів – польського Крака (легендарного засновика Кракова), чеського Крока та хорватського Будимира (тобто півня) [15, 16].

Джерела та література:

1. *Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисією.* – СПб, 1862. – Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – 256 с., 2 табл.

2. *Литаврин Г. Г.* Записка греческого топарха (Документ о русско-византийских отношениях в конце X века) // Из истории средневековой Европы (X – XVII вв.). Сборник статей / Под редакцией С. Д. Сказкина. – Москва, 1957. – С. 114 – 130.

3. *Татищев В. Н.* История государства Российского: В 7 т. – Т. 2. – М.-Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1963. – 252 с.

4. *Бибииков М. В.* Записка готского топарха // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / Под общей редакцией Е. А. Мельниковой и В. Я. Петрухина. – Москва, 2014. – С. 291.

5. *Мицько Ігор.* Личковецький богомільський надгробок // Сайт «Збруч». – Львів, 07.07.2016. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/53234>.

6. *Пивоваров С. В.* Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті / *С. В. Пивоваров, М. В. Ільків* // Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / Інститут археології НАН України. – К. – Х.: Майдан, 2014. – С. 345 – 356.

7. *Пивоваров С. В.* Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністрів'я / *С. В. Пивоваров, В. Калініченко* //

Археологія та фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Третьої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 66 – 72.

8. *Терський С.* Середньовічні мініатюрні сокирки з галицько-волинських земель / *С. В. Терський, В. Савицький* // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012: streszczenia referatów XXIX konferencji sprawozdawczej.* – Lublin: UMCS, 2013. – S. 27.

9. *Terśkyj S.* Kiścienie X – XIV st. na ziemi halicko-wołyńskiej / *S. Terśkyj, W. Sawyćkyj* // *Badania archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej, Zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2013: streszczenia referatów XXX konferencji sprawozdawczej.* – Lublin: UMCS, 2014. – S. 4041.

10. *Терський С. В.* Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар / *С. В. Терський* // *Вісник Львівської комерційної академії.* – Серія: Гуманітарні науки. – Вип. 12. – 2014. – С. 46 – 53.

11. *Терський С.В.* Ремінні трійники-розподільники VI – XIII ст. на Правобережжі України / *С. В. Терський* // *Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).* – Вип. 13. – Ч. 1. – Рівне, 2015. – С. 176 – 179.

12. *Терський С. В.* Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження / *С. В. Терський* // *Historical and cultural studies.* – № 2. – 2015. – С. 94 – 104.

13. *Терський С. В.* Південні кордони Галицького князівства та проблема літописних тиверців: стан і перспективи дослідження / *С. В. Терський* // *Військово-науковий вісник.* – Вип. 26. – Львів: АСВ, 2016. – С. 189 – 199.

14. *Терський С. В.* Володимир у X ст.: стан та перспективи дослідження / *С. В. Терський* // *Хроніки Ладомерії. Наук. зб.* – Вип. 1: Мат-ли I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-й річниці створення Державного історико-культурного заповідника «Стародавній Володимир». – Володимир-Волинський, 2016. – С. 24 – 27.

15. *Терський С. В.* Роль київської дружини в становленні Галицької землі: проблеми археологічної інтерпретації / *С. В. Терський* // *Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації» (Львівська політехніка, 21 – 22 квітня 2017 р.).* – Львів, 2017. – С. 119 – 121.

16. *Терський С. В.* Озброєння та фортифікації у Галицькій землі у період входження до складу Київської держави / *С. В. Терський* // *Людина і техніка у визначних битвах XX століття (до 100-річчя події): Збірник тез доповідей міжнародної наукової конференції 15 – 16 червня 2017 р.* – Львів: АСВ, 2017. – С. 51 – 52.

17. *Терський С. В.* Археологія України (середньовічна доба). Навчальний посібник / *С. В. Терський.* – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2017. – 256 с.

18. *Тимошук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / *Б. О. Тимошук.* – К.: Наук. думка. 1982. – 206 с.

19. *Шинаков Е. А.* «Дружинные лагеря» / *Е. А. Шинаков* // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. 36. наук. праць. – К., 2004. – С. 307 – 311.

Сергій СЕМЕНЧУК

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОХРИСТІЯНСЬКИХ ОБ'ЄКТІВ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ КРАЮ

Вивчення історії язичництва регіону розпочалося на початку XIX ст. і у своєму розвитку пройшло складний та тривалий шлях. Історія досліджень язичницьких старожитностей регіону хронологічно поділяється на два періоди. Перший – 90-і рр. XIX ст., другий – період закінчення Другої світової війни – до кінця XX ст.

Систематичні археологічні дослідження Середньої Подністрянщини започаткував у 1883 р., за дорученням VI археологічного з'їзду в Одесі, своєю науковою екскурсією по Дністру від містечок Жванця до Ямполь професор В. Б. Антонович [1, с. 137; 2, с. 86 – 102]. У центрі уваги розвитку історіографії середини XIX ст. стала знахідка у 1848 р. Збруцького ідола поблизу с. Городниця на Тернопільщині, який увійшов у літературу під назвою Святovit [57, с. 7]. Це стало значним поштовхом до його подальшого вивчення і поставило питання про духовний світ місцевого населення. Одним з перших австрійських дослідників українського походження Збру-

цького ідола був А. С. Петрушевич, сфера наукових зацікавлень якого нерозривно пов'язана з історією язичництва і мовознавства [58, с. 420]. Цій темі він присвятив спеціальну статтю «Представляет ли открытый истукан в русле речки Збруча в Восточной Галиции божка», яка вийшла в одній із віденських газет у 1851 р. [59, с. 22] (не забуваймо, що Східна Галичина на той час входила до складу Австро-Угорщини). Власне, це була перша стаття про язичництво регіону.

Перший період пов'язаний також з іменами відомих археологів-дослідників таких як К. В. Широцький, М. Я Рудницький, В. О. Геринович, О. Ольжич (Олег Олександрович Кандиба) [3, с. 297]. Але найбільша заслуга у дослідженні археології осередків язичництва належить відомому історику, краєзнавцю, археологу, етнографу, мистецтво- та музеєзнавцю, бібліографу, громадському і церковному діячу Є. Й. Сіцинському, який залишив помітний слід у науковому житті Поділля [4, с. 69 – 103].

У той час археологія не мала своїх субсидій. Правом проводити розкопки в Російській імперії користувалися всі громадяни країни, незалежно від освіти, професійної підготовки, кваліфікації. Потрібно було лише одержати гроші, дозвіл на користування землею і здати в кінці року звіт. На таких умовах вели археологічні дослідження подоляни і Є. Й Сіцинський – серед них [5, с. 167]. Навесні 1900 р. поблизу с. Кептинці Кам'янець-Подільського району Є. Сіцинський разом із М. Яворовським оглянули випадково знайдений селянами кам'яний скриньковий гріб. Інвентар передано до Кам'янецького Давньосховища історико-статистичного Комітету, де він зберігався в археологічному відділі [3, с. 299; 6, с. 109].

У серпні 1926 р. біля с. Велика Мукша над Дністром (нині с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району) знайдено ще один кам'яний скриньковий гріб. Професор О. Красівський поблизу села проводив геологічні дослідження і, довідавшись про знахідку, повідомив ректору Інституту Народної Освіти В. Гереновичу, який спільно з керівником науково-дослідної кафедри І. Любарським, завідувачем історико-археологічного музею А. Неселовським і хранителем музею Є. Сіцинським виїжджали на місце знахідки [3, с. 300].

Основною причиною широкомасштабного археологічного вивчення каньйону Дністра і його приток стало спорудження неподалік від Могилева-Подільського Дністровської гідроелектростанції. За проектом затопленню підлягали кілька десятків населених пунктів – від майбутньої греблі в Могилів-Подільському районі Вінницької області аж до Жванця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Відповідно під водами Дністра опинялися населені пункти на правому та лівому берегах Дністра в межах Чернівецької та Тернопільської областей [7, с. 4].

Наступний період вивчення надбань духовної культури регіону розпочався в період закінчення Другої світової війни і тривав до кінця ХХ ст. Ще продовжувалася війна, а вже влітку 1945 р. у майбутній зоні затоплення стала працювати комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція в складі науковців академічних установ, вузівських і музейних закладів Москви, Ленінграда (Петербурга), Києва, Кам'янця-Подільського та інших [1, с. 137].

Археологічні розкопки пам'яток, які потрапляли під затоплення, а також наукові звіти за результатами досліджень та матеріали, зосереджені у фондах Інституту археології НАН України, Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, склали значну джерельну базу для подальшого вивчення духовної культури дохристиянських часів. Результати цих робіт були упорядковані групою авторів, учасників експедицій, у книгу «Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (1984 р.) [14].

У числі перших були кургани в с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Тут в 1949 – 1951 рр. експедицією під керівництвом І. Г. Шовкопляса було розкопано групу із 8 насипів передскіфського часу [8, арк. 35].

На початку 50-х рр. ХХ ст., під час роботи Південно-Подільської археологічної експедиції, організованої Ермітражем та очолюваної М. І. Артамоновим, було розкрито два кургани біля с. Мервинці Могилів-Подільського району Вінницької області [9, с. 32].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Ю. Брайчевського, у складі якої працювали також

А. Т. Брайчевська та І. Л. Заїздний, здійснили археологічні дослідження на черняхівському поселенні в с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області у місці знахідки трьох кам'яних антропоморфних скульптур. Оскільки вони відбувалися у складних умовах осені (кінець вересня – початок жовтня), їх масштаби мали обмежений характер. Вдалося з'ясувати, що у місці, де знаходились ідоли, дійсно було давнє дохристиянське святилище [10, с. 43 – 53]. У 1952 р. дослідження продовжила експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Й. Довженка, у складі якої були: М. Брайчевський, Б. О. Тимощук та Н. В. Лінка [11, арк. 1]. Аналізуючи результати археологічних розкопок іванковецького язичницького комплексу, дослідники М. Й. Брайчевський та В. Й. Довженок вважають, що іванковецькі ідоли і святилище відкритого типу та черняхівське поселення належать до одного хронологічного періоду [15, арк. 16 – 17].

У 1962 р. у с. Раковець-Чеснівський Збаразького району Тернопільської області об'єднана археологічна експедиція Чернівецького державного університету та Кременецького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура та М. І. Островського розпочали роботи з дослідження черняхівського могильника. Вони тривали до 1963 р. та дали цікавий матеріал щодо окремих сторін поховального обряду. Досліджено 18 поховань, в одному з яких виявлено кам'яну стелу з округлим розширенням у верхній частині [12, с. 144 – 159].

Так у 1963 р. об'єднана археологічна експедиція Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника під керівництвом І. С. Винокура та Г. М. Хотюна провела дослідження язичницького костелу у с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. З'ясовано, що на цьому місці був язичницький жертovníк черняхівської культури, на якому знайдено кам'яну антропоморфну скульптуру і конічну стелу із вибитим солярним знаком [13, с. 210 – 211].

Археологічний загін у складі об'єднаної експедиції Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Хмельницького краєзнавчого музею під керівництвом І. С. Винокура в 1964 р. провів археологічні дослідження околиць с. Бакоти Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Пушкарівка.

На місці черняхівського поселення експедиція знайшла два уламки тесаного каменю-вапняку [16, арк. 8 – 9].

У 1964 р. І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, Г. М. Хотюн в урочищі Скельки, що знаходилося в околицях с. Бакота, відкрили могильник другої половини XIII – XIV (Бакота 2) [20, с. 56]. У 1974 – 1975 рр. П. А. Горішний та Р. О. Юра у згаданому вище урочищі виявили 55 поховань-тілопокладань [21, с. 332 – 333].

В 1969 – 1970 рр. археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту спільно з Інститутом археології НАН України та Кам'янець-Подільським історичним музеєм-заповідником провела стаціонарні розкопки на Клині [17, арк. 7; 18, арк. 44]. Тут зафіксовано залишки жертовника-капища черняхівської історико-культурної спільноти [19, с. 4].

Систематичні археологічні дослідження проводилися Подільською археологічною експедицією в 1964 – 1966 рр. на черняхівському могильнику поблизу с. Ружичанка Хмельницького району Хмельницької області, в якій брали участь І. С. Винокур, О. М. Приходнюк, М. Й. Ягодзинський, І. П. Герета [22, арк. 1 – 2]. На могильнику досліджено площу біля 900 м², що складає приблизно 60 % всієї території, зайнятої Ружичнянським некрополем. Всього розкопано 73 поховання, з них 34 – тілопокладення, 38 – тілоспалення та 1 – кенотаф [23, с. 112].

Під час археологічних розвідок 1967 року під керівництвом І. С. Винокура та О. М. Приходнюка експедиція наштовхнулася на знахідки декількох кам'яних антропоморфних скульптур і жертовну плиту. Біля с. Кремінна Городоцького району Хмельницької області [25, арк. 13], поблизу сіл Блищанка [26, с. 38], Колодрибка Заліщицького району Тернопільської області знайдено кам'яні ідоли та поблизу с. Межигір'я Борщівського району Тернопільської області на південно-західній околиці села досліджено жертовну плиту на трьох кам'яних опорах.

Могильник черняхівської культури досліджено в 1967 р. археологічною експедицією під керівництвом І. С. Винокура в с. Рідкодуби Хмельницького району. Він знаходився на корінній терасі одного із струмків (притоки р. Південний Буг) [25, арк. 1 – 4].

Археологічні дослідження слов'янських пам'яток в Середній Подністрянщині було продовжено в 1968 році слов'янським загonom Середньодністровської експедиції Інституту археології УРСР

та Кам'янець-Подільським педагогічним інститутом під керівництвом І. С. Винокура, О. М. Приходнюка за участю О. Т. Сміленко, В. І. Довженка, С. М. Бібікова. Під час проведення розвідкових робіт в с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області на смузі тераси виявлено залишки черняхівського могильника. Вдалося дослідити чотири поховання [27, арк. 8 – 14; 28, с. 220 – 222].

У 1972 р. під час земляних робіт за один кілометр на північний захід від с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області, приблизно в 15 км від місця знахідки відомого Збруцького ідола, виявлено кам'яну антропоморфну скульптуру. На місце виїжджала археологічна експедиція під керівництвом І. С. Винокура [28, с. 264 – 265].

На початку 70-х рр. ХХ ст. під час роботи Подільської археологічної експедиції під керівництвом І. С. Винокура та А. Ф. Гуцала виявлено скульптуру кам'яного ідола поблизу с. Суржинці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вона фігурує в багатьох роботах дослідників без конкретного опису, ілюструючи еволюцію слов'янської кам'яної скульптури від менгірів до яскраво виражених антропоморфних ідолів [30, с. 37].

У липні 2016 р. на місце знахідки Сурженецького ідола виїжджала українсько-польська археологічна експедиція, яка провела дослідження скульптури та прилеглої території навколо знахідки, які показали, що капища тут не було. Ідол перенесли сюди вже у другій половині ХІХ ст. і вкопали у якості межового стовпа. Скульптуру перевезено до експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [31]. У обстеженні пам'ятки брав участь і автор публікації.

Кам'яний ідол, випадково знайдений у 1848 р. на березі р. Збруч, до цих пір привертає до себе увагу неповторністю свого вигляду та розміщених на ньому зображень, які не мають аналогів в світі. Знахідка привела до появи багатьох наукових праць та викликала безліч дискусій стосовно часу, коли було виготовлено ідола, щодо значення етнічної приналежності його творців, місця знаходження. Для вирішення цих питань необхідно було дослідити та виявити всі археологічні реалії на місцевості в районі, де знайдено ідола.

Такі дослідження були проведені у 1984 – 1989 рр. під керівництвом докторів історичних наук І. П. Русанової та Б. О. Тимощука. Ці роботи привели до відкриття на Збручі у безпосередній близькості від місця знахідки ідола трьох городищ-святилищ – Богит, Звенигород та Говда. Дослідження городища Богит та інших городищ дозволили з'ясувати дату, причетність та першопочаткове місцезнаходження Збруцького ідола [32, арк. 1 – 23].

Під час досліджень язичницьких святилищ на Збручі у Прикарпатській експедиції постійно брали участь М. О. Ягодницька та І. О. Гавритухін, С. В. Пивоваров, Н. П. Тельнов та ін. Роботи проводили силами студентів Чернівецького, Київського, Воронежського, Тверського університетів, Тернопільського, Нижньогородського, Луганського педінститутів [33, с. 5].

Унікальною пам'яткою у Середній Подністрянщині є Бушанський скельний храм, якому присвячено значну кількість наукових праць відомих дослідників. Його відкрито і описано професором Київського університету В. Б. Антоновичем у 1883 р. під час археологічної розвідки на Дністрі в межах колишньої Подільської губернії [34, с. 103]. Результати цієї розвідки висвітлено в доповіді В. Б. Антоновича на VI археологічному з'їзді [35, с. 86 – 102].

З часу першої публікації пам'ятки до неї зверталася когорта дослідників, серед них: Ю. Й. Сіцінський [6, с. 78; 36, с. 61], В. К. Гульдман [37, с. 51 – 53], О. А. Спіцин [38, с. 119], Б. О. Рибаків [39, с. 51 – 66], М. Ю. Брайчевський [40, с. 119 – 120], П. А. Білецький [41, с. 24 – 26], Г. К. Вагнер [42, с. 238]. Другою спробою вивчення пам'ятки була поїздка в Бушу відомого археолога О. О. Формозова у 1966 році [34, с. 103 – 110].

Перші розвідкові розкопки на початку 60-х рр. ХХ ст. провів В. М. Даниленко. Наскельний рельєф дослідник відніс до кінця ІХ – початку Х ст. Його дослідження торкнулися лише незначної площі в центральній частині храму [43, с. 11 – 113].

У середині 80-х рр. ХХ ст. експедиція Кам'янець-Подільського інституту під керівництвом І. С. Винокура та Р. В. Забашти продовжила розпочаті В. М. Даниленком археологічні розкопки приміщення скельного комплексу [44; 45]. Дослідження закінчилося повною історико-культурною інтерпретацією об'єктів та матеріалів [46].

На поселенні перших століть нової ери біля с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області у 1993 р. експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету під керівництвом І. С. Винокура відкрила залишки язичницького святилища округлого плану [47, с. 217].

Археологічна експедиція відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвської районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В. А. Захар'євим у 1992 – 2001 рр. досліджували давньоруські могили в околицях села Сокилець Дунаєвського району Хмельницької області [20, с. 53 – 54].

Протягом 1992 – 1997, 2001 рр. проводилися дослідження в урочищі Батарей давньоруського комбінованого ґрунто-підплатового могилиника XII – XIII ст. [48, с. 65]. На цьому могилинику у 1993 – 1994 рр. знайдено ознаки язичницьких святинь: стилізований фалоподібний ідол та хлібцеподібний камінь [49, арк. 16 – 17].

Під час археологічної розвідки 1999 р. автор публікації виявив язичницьку скульптуру за 3 км на південний схід від с. Пижівка в Новоушицькому районі Хмельницької області у напрямку колишнього с. Лоївці, в урочищі Пижівська Дубина [50, с. 7; 51].

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. С. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. Археологічних досліджень на місці знахідки антропоморфа не проводилося [53, с. 99]. На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А. Ф. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5 x 5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжувального матеріалу [54, с. 162].

В 1999 р. автор виявив ще одну язичницьку скульптуру (погруддя) скіфського часу VII ст. до н. е. у дворі жителя с. Березівка Новоушицького району Хмельницької області В. Стадницького, яку той знайшов за 3 км південніше села на високому лівому березі в урочищі Колач на одному із курганів [55, с. 116].

У 2000 р. під час розвідкових робіт експедиції Кам'янець-Подільського педуніверситету під керівництвом А. Ф. Гуцала поблизу с. Чабанівка на ранньослов'янському поселенні виявлено кам'

яний ідол та жертвону плиту. Експедиція здійснила фотофіксацію та детальний опис знахідок [56, с. 104].

Отже, за час вивчення язичницьких осередків лівобережжя Середньої Подністрянщини накопичений значний археологічний матеріал, на основі якого проведено дослідження духовної культури дохристиянських часів давнього населення регіону. Це відображено в стислому огляді історії досліджень, поданому вище у хронологічній послідовності. Ні в кого з дослідників не викликало сумніву, що язичництво було основою духовного життя давнього населення до запровадження християнства, формою та системою культурних цінностей.

Джерела та література:

1. *Баженов Л. В.* Археологічні дослідження Середнього Подністров'я (1945 – 1980 рр.) // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського. Кам'янь.-Поділь.: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 137 – 141.

2. *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86 – 102.

3. *Трембіцький А. М.* Кам'яні скринькові гроби західного та східного Поділля // Археологічні студії «Межибіж» / 90-річчю з дня народження археолога, історика, краєзнавця і музейника Михайла Ягодзінського (*1923 – 2008) (Наук. щорічн. 2'2013) за матеріалами Других археологічних читань (6 грудня 2013 р.) за ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПРД, 2013. С. 295 – 309.

4. *Трембіцький А. М.* Євфимій Сіцінський (1859 – 1937): наукова та громадська діяльність. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2009. 300 с.

5. *Соловей В. П.* Археологічні дослідження Є. Й. Сіцінського // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я / 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / за ред. В. С. Травінського. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. С. 166 – 173.

6. *Сіцінський Ю. Й.* Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. 136 с.

7. *Коваленко Л. А.* Зберегти пам'ятки Придністров'я // Радянське Поділля. 1968. № 197 (5 жовтня). С. 4.

8. Звіт про роботу Дністровсько-Волинського загону Волинської експедиції в с. Лука-Врублівецька та доповідні записки працівників музею про роботу в наукових відрядженнях музею за 1957 р. // ДАХО. Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 95. 39 арк.

9. *Гуцал В. А.* З історії дослідження поховальних пам'яток передкіфського часу в Середньому Подністров'ї // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторів і аспірантів: У 5-ти т. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, 2011. Вип. 10. Т. 1. С. 32 – 33.

10. *Брайчевский М. Ю.* Древнесловянское святилище в селе Ивановцы на Днестре // Краткие сообщения истории материальной культуры СССР. Вып. 52. С. 43 – 53.

11. *Брайчевский М. Ю.* Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА УССР в 1951 г. (с. Ивановцы) Каменец-Подольская область // Науковий архів інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.

12. *Винокур И. С., Хотюн М. И.* Раковецкий могильник // Материалы и следования по археологии СССР. М., 1967. № 139. С. 144 – 159.

13. *Винокур И. С.* Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье // Советская археология. 1964. № 4. С. 210 – 214.

14. Довідник з археології України (Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області) / АН УРСР. Інститут археології, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; [упоряд.: І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С. І. Пеняк та ін.; редкол. Д. Я. Телігін (відп. ред.)]. Київ: Наукова думка. 1984. 222 с.

15. *Довженок В. Й.* Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР (с. Іванківці) // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1952/12. 22 арк.

16. *Винокур И. С., Хотюн Г. Н., Приходнюк О. М.* Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 году // Архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Ф. О-8. 13 арк.

17. Звіт про роботу музею за 1969 рік // Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХО). Ф. Р-1421. Оп. 3. Спр. 188. 39 арк.

18. Звіт про науково-дослідну роботу кафедр за 1970 рік // ДАХО. Ф. Р-302. Оп. 1. Спр. 15. 102 арк.

19. *Винокур И. С., Приходнюк О. М.* В околицях Бакоти // Радянське Поділля. 1970. № 8 (13 січня). С. 4.

20. *Маярчак С. П.* Археологічні пам'ятки IX – XII с. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. 96 с.

21. *Винокур І. С., Горішній П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр Поділлезнавства, 1994. 363 с.

22. *Винокур І. С., Хотюн Г. Н., Приходнюк О. М.* Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 году // Архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Ф. О-8. 13 арк.

23. *Винокур І. С.* Ружичанский могильник // Могильники черняховской культуры. Москва, 1979. С. 112 – 135.

24. *Винокур І. С.* Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіум, 2000. 376 с.

25. *Винокур І. С., Приходнюк О. М.* Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1967 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1967/56. 17 арк.

26. *Винокур І. С.* Новые языческие памятники на Среднем Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. 1970. № 176. С. 38 – 40.

27. *Винокур І. С., Приходнюк О. М.* Отчет об археологических исследованиях в Хмельницкой области в 1968 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1968/1а. 17 арк.

28. *Винокур І. С., Приходнюк О. М., Смиленко А. Т.* Исследования славянских памятников в Устье на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1968 году. Киев, 1971. С. 218 – 222.

29. *Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Баженова С. Э.* Работы в Хмельницкой области // Археологические открытия 1972 года. Москва. Наука, 1973. С. 264 – 265.

30. *Нечитайло П. О.* Менгір із с. Сурженці // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / ред. кол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37 – 40.

31. *Ярова Н.* Із Сурженців привезли хрещеного ідола. Електрон. наук. вид.: k-p.net.ua/nems.../3992-z-surzhencu-privezli-hreschenogodola.html. (дата звернення: 25.12.20160).

32. *Русанова І. П.* Звіт про роботу Прикарпатської експедиції ІА АН УРСР 1984 р. // Науковий архів археології Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1984/97. 23 арк.

33. *Русанова І. П., Тимошук Б. А.* Языческие святилища древних славян / под ред. С. А. Плетенёвой. – 2-е изд., испр. Москва: Издательство «Ладога-100», 2007. 304 с.

34. *Формозов А. А.* О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // Советская археология. 1968. № 2. С. 103 – 110.

35. *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86 – 102.

36. *Семенчук С. О.* З історії досліджень язичницьких старожитностей в басейні Середнього Продністров'я // Гуманітарний журнал. 2012. № 4. С. 60 – 66.

37. *Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). Каменец-Подольск.: Типография Подольского губернского статистического комитета, 1901. 405 с.

38. *Спицын А. А.* Разведка памятников материальной культуры: пособие для краеведов. Л.: Издательство Центр, бюро краеведения, 1927. 142 с.

39. *Рибакон Б. А.* Искусство древних славян // История русского искусства. М., 1953. Т. I. С. 51 – 66.

40. *Брайчевський М. Ю.* мистецтво стародавніх східних слов'ян // Історія українського мистецтва: у 6 т. К.: АН УРСР; УРЕ, 1966. Т. I. С. 112 – 132.

41. *Білецький П. А.* Скарби нетлінні. Українське мистецтво у світовому художньому процесі. К.: Мистецтво, 1974. 192 с.

42. *Вагнер Г. К.* Скульптура Древней Руси // Триста веков искусства: Искусство европейской части СССР. М.: Искусство, 1976. С. 236 – 267.

43. *Березяк В. В.* Бушанський скельний рельєф // Археологія. 1994. № 3. С. 113 – 121.

44. *Винокур И. С., Забашта Р. В.* Отчет о раскопках 1985 года на месте скального рельефа в с. Буша Ямпольского района Винницкой области // Науковий архів археології Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1985/4. 39 арк.

45. *Винокур И. С., Забашта Р. В., Петров Н. В.* Отчет об археологических исследованиях в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. (За 1987 год) // Науковий архів археології Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1987/171. 17 арк.

46. *Косаківський В. А.* Бушанський скельний храм: історія дослідження [Електронний ресурс] / В. А. Косаківський, В. С. Рудь. – Режим доступу: mdch.kiev.ua/.../Косаківський-Віктор-Рудь-Віталій.-Бучацький-скельний-храм-...pdf. – Назва з екрану.

47. *Мегей В. П.* Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини // Наукові праці Кам'янець-Подільського дер-

жавного педагогічного університету. Історичні наук. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I (3). С. 213 – 219.

48. *Захар'єв В. А.* Дослідження на Дунаєвеччині // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. Київ, 1993. С. 64 – 65.

49. *Захар'єв В. А.* Звіт про розкопки давньоруських могильників бвля села Сокілець Дунаєвцького району Хмельницької області у 1995 році // Науковий архів археології Інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1995/57. 24 арк.

50. *Сідлецька Н. В.* Ідоли з Новоушиччини прижились у Кам'янці // Наддністрянська правда. 2013. № 31 – 32 (20 квітня). С. 7.

51. *Гуцал А. Ф.* За азимутами Археологічної карти Є. Сіцинського // Музейна справа на Поділлі: історія та сучасність: збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції, (м. Кам'янець-Подільський, 15 травня 2015 р.) / ред. кол.: Травінський В. С., Баженов Л. В., Завальнюк О. М. та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. С. 111 – 114.

52. *Старенький І. О.* Вивчення старожитностей і створення археологічної карти Подільської губернії (60 рр. XIX ст. – 1901) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць (130-річчю від дня народження Івана Огієнка присвячується). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2012. Т. 19. С. 333 – 339.

53. *Семенчук С. О.* Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю. Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції [присвячено 120-ій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника] / ред. кол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. С. 97 – 100.

54. *Гуцал В. А., Болтанюк П. А.* Ідол із с. Пижівка // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (Хмельницький, 18 – 19 листопада 2010 р.) [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / ред. кол.: О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (співгол.), Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 161 – 164.

55. *Гуцал В. А., Семенчук С. О.* Кам'яна статуя із Лоївець на Середньому Дністрі // Археологічні відкриття в Україні 2002 – 2003 рр.: зб. наук. праць. – Київ: ІА НАНУ, 2004. Вип. 6. С. 116 – 118.

56. *Гуцал А. Ф., Гуцал В. А., Мегей В. П.* Археологічні розвідки в околицях с. Чабанівки // Матеріали X-ї історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Винокур І. С., Блажевич Ю. І. та ін. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. С. 102 – 106.

57. Булик Н. М. Археологія та археологи заходу України в епоху Романтизму // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. 2010. Ч. 17. С. 65 – 76.

58. Булик Н. М. Археологія у науковій спадщині Антона Петрушевича // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2011. Вип. 15. С. 415 – 428.

59. Кулинич М. М. «Вѣстник для русинів Австрійської держави» як трибуна галицького українства. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 200 с.

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ

ПОДІЛЬСЬКІ МОНАСТИРИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЄВФИМІЯ СІЦІНСЬКОГО

У статті висвітлено внесок відомого історика і краєзнавця Євфимія Сіцінського (*1859 – †1937) у вивчення подільських монастирів, окремих аспектів їхньої діяльності та їхньої релігійно-культурної функції.

Ключові слова: монастирі, «монастирища», Євфимій Сіцінський, Поділля

До історії монастирів Поділля, від невеликих скитів та пустиней до значних церковно-культурних центрів, твердинь християнства, оберегів історичної спадщини, духовних і моральних цінностей, багатовікової пам'яті і мудрості, які на теренах Подільського краю, засновувались після прийняття та поширення християнства, неодноразово зверталися відомі дослідники ХІХ – початку ХХІ ст. Зокрема, В. Антонович, М. Балинський, О. Лотоцький, О. Назарук, І. Шипович, К. Широцький, І. Винокур, Б. Рідуш, О. Пламеницька та ін., розглядаючи історію конкретного монастиря або певної групи монастирів у духовному житті регіону, наголошували, що перші достовірні дані про подільські монастирі, зустрічаються у Литовсько-руських літописах Даниловича й Биковця, які повідомляли

про заняття Поділля князями Коріатовичами у другій половині XIV ст. [16].

Проте найбільший внесок здійснив вчений-поділлєзнавець Євфимій Сіцінський у своїй історичній праці «Материалы для истории монастырей Подольской епархии» [11]. У цій багатоплановій, першій в науковій літературі праці, дослідник подав «силу фактів та історичних документів, що виходять за межі історії монастирів подільського краю» [6, арк. 6], найбільш повно висвітлив історію 56 монастирів краю від давньоруської доби до кінця XIX ст. Вчений проаналізував і систематизував значні матеріали про духовно-просвітницьку діяльність, проблеми виникнення та діяльності сакральних пам'яток Поділля. Праця вченого базується на понад 170 джерелах, здебільшого раритетних, що дозволило розкрити релігійно-культурну функцію монастирів, які не були ізольованими від суспільства, показати їхнє духовно-культурне значення, розкрити їх роль в утриманні та підтримці шпиталів, бездомних, убогих.

Розробляючи і досліджуючи історію Поділля, Є. Сіцінський на основі архівних, документальних матеріалів подав докладний опис 14 сакральних пам'яток матеріальної культури й мистецтва – монастирів Поділля: Бакотського скельного, Барського, Бершадського, Вінницького жіночого, Головчинецького, Голодьківського, Грановського, Кам'янецького Свято-Троїцького, Коржівецького, Маліївського, Немирівського, Рожецького, Сатанівського і Шаргородського монастирів. Крім того у праці фрагментарно висвітлено історію Вінницького чоловічого, Вовчанського Преображенського, Врублевецького, Галайківського, Кліщовського (Тиврівського), Лядавського скельного, Могилівського грецького, Снитівського, Студеницького, Субоцького скельного і Шелеховського. Автор подав короткі відомості з посиланням на народні перекази про 31 найменш досліджених маловідомих монастирів. Дуже важливим для сучасних дослідників є поданий у праці детальний опис літописів та книг візиту 12 монастирів (29 документів), які на той час зберігалися в архіві Почаївської лаври. Дослідник не зупинився, не полишив своїх досліджень про монастирі краю, а продовжував збирати матеріали до їх історії, про це свідчать його особисті записи та доповнення, до історії 12 монастирів, на полях авторського примірника праці, яка зберігається в бібліотеці Хмельницького обласного краєзнавчого музею. На останній сторінці цієї капітальної

праці, яка стала цінним надбаннями історичного краєзнавства подільського краю, рукою Є. Сіцінського зроблено відмітку про надсилання цієї праці В. Антоновичу, М. Грушевському, М. Балинському, М. Шаровському [16].

Так, Є. Сіцінський, розкриваючи цікаву і трагічну долю Лядавського скельного монастиря, збудованого за течією Дністра біля Могилів-Подільського, стверджував, що зважаючи на порядок улаштування його церкви і печер, є підстави вважати, що у XII – XIII ст. тут був православний монастир. А вже у першій половині XVII ст. це був уніатський базиліанський монастир, який 1745 р. через скрутне фінансове становище закрили, а майно передали в Шаргородський монастир. У кінці XIX ст. монастир мав діючу церкву, поряд з якою розміщувались келії ченців, різні господарські споруди. Нині вздовж берега Дністра лежать лише залишки будівель, в частині яких облаштовано діючу церкву. Народ і досі називає Лядавську церкву «монастирком», а висічені у скелі печери «келіями» [11, с. 110 – 112].

Дослідник дав чудовий опис давнього скельного православно-го монастиря у с. Маліївці (*нині – Дунаєвецької ОТГ*), що в середині XVII ст. був зруйнований, а документи згоріли під час нападу повстанців. У прямовисній 18-метровій порослій мохом скелі з падаючим рукотворним, трохи містичним, водоспадом знаходяться двоповерхові печерні гrotи-келії. За припущеннями науковців, у цих таємничих печерах були язичницькі капища, а з введенням християнства на Русі – ранньослов'янський скельний монастир, де з XI ст. проживали монахи-відлюдники, обладнавши печери під келії. Верхній гrot, це невелика капличка з відповідним убранством носила ім'я Різдва Іоанна Предтечі, а нижня «Паща лева» – святого Онуфрія зі статуєю преподобного святого. На земляних стінах печер до нині збереглися залишки вівтаря та графіті. Зверху над входом у печери був влаштований штучний водоспад, що закривав водяною сіткою вхід до них. Згодом тут був католицький монастир, зруйнований козаками Хмельницького. На початку XVIII ст. цю місцину надано ордену василіан, які в 1708 р. відродили уніатський монастир, де відбували «реколекцію» (*покарання*. – *А. Т.*) духовні особи. У монастирі, який проіснував до 1810 р., ченці заснували латинську школу і пансіонат для дітей дворян. У 1763 р. над скелею було збудовано Хрестовоздвиженську (Воздви-

ження Чесного Хреста) церкву, в 1795 р. монастирську церкву і дзвіницю відібрали у отців-василіан і передали православної громаді. Нову монастирську церкву збудували у 1890-х р., але в 1933 р. радянська влада її знищила. На вершині водоспаду на честь зруйнованої церкви є пам'ятний знак «феномент» [17]. Дослідник, співпрацюючи з відомим київським вченим М. Петровим і обмінюючись з ним матеріалами про існуючі і вже не існуючі подільські монастирі, писав, що вся місцевість, де знаходиться Маліївський монастир, представляє собою Подільську Швейцарію, закриту з двох сторін високими горами, з шумом водоспаду, гірською річкою, шелестом вікових дерев на скелях гори [11, с. 112 – 116]. У ХХ ст. на місці розташування келій ченців цього монастиря активно проводилося видобування каменю для будівельних потреб і печери та інші споруди були зруйновані [3, с. 107].

Є. Сіцінський посилаючись на народні перекази писав, що на північно-західній околиці містечка Студениця (*нині – с. Глибочицької ОТГ*), znana як «монастирсько», у горі «Горошківій» була велика печера, де знаходився православний монастир, стіни якого розмальовані фарбами. Печера мала такі значні розміри, що туди під час дощу діти заганяли цілу овечу отару. Біля її підніжжя знаходилось джерело, а місцевість навколо мала назву «Каліччя», де збирались каліки, що лікувалися живою водою та одержували продукти харчування з монастиря [11, с. 119].

Про найменш досліджений Сокілецький монастир дослідник писав, що в двох кілометрах від містечка Сокільця (*нині – с. Дунаєвецької ОТГ*), на річці Ушиці, у лісі під горою знаходилось джерело, відоме в народі, як «свята криничка», а в скелі були сліди печер саїтників, у яких, за народними переказами, у давнину був православний монастир [11, с. 197]. У ХХ ст. на місці розташування келій ченців скельного монастиря активно проводилося видобування каменю для будівельних потреб і печери та інші споруди були остаточно зруйновані [3, с. 105 – 106].

Про Колубаївське монастирище (*нині – с. Колубаївці Гуменецької ОТГ*) науковець зауважував, що про нього відомо не багато, лише те, що тут колись знаходився скельний монастир, який зруйнували, за народними легендами, одночасно з Нагорянським [11, с. 105], що біля с. Нагоряни (*нині – с. Кам'янець-Подільської ОТГ*), де у печері над Дністром жили саїтники [11, с. 124].

У скелях біля с. Субоча (*нині – с. Субіч Китайгородської ОТГ*), вище по Дністру, були вирубані у вапняку дві печери, з дуже вузькою, крутою стежиною і джерелом цілющої води. Тут жило декілька самітників, умілих ткачів, які підтримували зв'язки з селянами, обмінюючи полотно на продукти харчування [11, с. 199].

На південному схилі гори біля с. Окниця (*нині – Республіка Молдова*) знаходилася низка печер, вирубаних у скелі, де на стінах були зображення хрестів і написи, з раннього середньовіччя тут на «монастирищі» селилися самітники, а пізніше був монастир, знищений татарами та турками [11, с. 128]. Скупі дані подав учений і про Черченський скельний монастир поблизу містечка Черче (*нині – с. Чемеровецької ОТГ*), який існував ще до монголо-татарської навали і був зруйнований нападами у 1240 р., ця гора у лісі і досі носить назву «монастирище» [11, с. 202].

Дослідник детально характеризує Сатанівський монастир, писав, що в Сатанівській Слобідці (*нині – с. Сатанівської ОТГ*), на самій вершині гори, серед обривистих скель і лісів розташований Свято-Троїцький монастир, заснований у XI ст., але більш відомий з кінця XVI ст., після Берестейської унії, коли православна церква була офіційно підпорядкована католицькій церкві. У 1707 р. він був захоплений уніатами, а після 1793 р. повернутий православної церкві. Його ігумен Модест Сільницький починаючи з 1770 р. вів монастирський літопис, де зібрав різні відомості про основні події, про стару дерев'яну церкву біля підніжжя гори, що розташовувалася впритул до висічених в скелі печер самітників, які служили притулком та схованкою від різних поневолювачів в ранньохристиянські часи. У XV – XVI ст. збудовані основні приміщення монастиря, духовної опори навколишнього населення, саме в ньому розпочинав свій подвижницький шлях подільський просвітитель і вчений Арсеній Сатанівський. У 1793 р. духовний заклад став православним чоловічим, а з 1899 р. – жіночим монастирем [11, с. 145]. Кампанія масового гоніння на релігію у 20 – 30-х рр. XX ст. до певного часу обминала Сатанівський монастир, не зачепили його й війни, збереглись корпуси, храм, допоміжні приміщення. Він продовжував функціонувати як жіночий до кінця 50-х років XX ст., а потім він був закритий, майно розібране, будівлі стали поступово руйнуватися. Уже в роки незалежності була реставрована і

почала діяти православна церква монастиря, поступово відроджуються інші святині [3, с. 109].

Є. Сіцінський досліджуючи скельні монастирі Поділля, наголошував, що християнські скельні монастирі часто виникали на місцях колишніх релігійних центрів язичників, їх капищ та осередків. Так, скельне приміщення в урвищі Дністра біля с. Стінка (*нині – с. Золотопотіцької ОТГ*), що інтерпретується як церква, у вівтарній частині якої збереглися зображення солярного знаку у вигляді свастики і тамгоподібних знаків, стрибаючого звіра і хрестів, виявлено уламки глиняного посуду доби Київської Русі. Подав короткі відомості про ранньохристиянський храм у с. Міжгір'ї, описав унікальну пам'ятку старовини Бушанський скельний храм на правому березі р. Бушанки, недалеко від її злиття з Мурафою. Великою трагедією було зайняття поляками північно-західної частини Поділля (1439), приєднання до польської корони Брацлавщини (1569), укріплення єзуїтів на Поділлі (1611), які перетворювали давні монастирі IX – XI ст. на костели і передавали їх католицьким орденам або віддавали в оренду євреям.

Відомі вчені, зокрема, Володимир Антонович, характеризуючи працю «Материали для истории монастырей Подольской епархии», писав, що це дуже коштовна для науки прекрасна монографія, в якій зібрані історичні відомості про монастирі, як нині існуючі, так і про ті, що існували колись у межах нинішнього Поділля, приведені численні документи, у тому числі літопис Сатанівського монастиря [1].

Василь Біднов вказував, що наукова діяльність невтомного, продуктивного історика та археолога «варта уваги й має немале значення, його праці з історії та археології Поділля, мають значну наукову вартість», оскільки подавав рецензії на окремі праці з історії Межигірського, Свято-Троїцького Густинського та інших монастирів [2].

Іван Крип'якевич, відмічаючи здобутки дослідника і характеризуючи його як «найвизначнішого дослідника історії Поділля» [9], наголошував, що ці описи монастирищ підтверджують зв'язок Пониззя і Бакоти [10].

Знаний історик Іон Винокур писав, що Є. Сіцінський, досліджуючи давньоруський Бакотський монастир кінця XI – XVI ст., проявив себе як знавець історії давньоруських архітектурних пам'

яток – монастирів Поділля XIV – XVII ст. [5], а проведені ним історико-археологічні дослідження й досі мають неабияке значення для вивчення історії та культури подільського краю [4]. Вітчизняні дослідники стверджують, що монастир у Бакоті продовжував функціонувати і в після монгольський час. У XIV ст. Поділля захопили литовські феодала, монастир був спустошений під час татарських набігів, братія розсіяна, а монастирські келії, печери й усипальня, ще довго стояли порожніми й піддавалися грабежам. А великий оповзень, який через багато років зійшов із верхньої частини гори, сховав під собою рештки монастирських споруд [16]. Є. Сіцінський писав, що згодом на місці давньоруської церкви Бакотського монастиря було споруджено дерев'яну церкву Всемиловитішого Спаса, яку в кінці 60-х років XX ст. на хвилі чергових утисків релігії було розібрано й скинуто з кручі у Дністер [3, с. 103].

До історії подільських монастирів науковець звертався неодноразово і в 1889 – 1934 рр. висвітлив деякі аспекти їх історії у працях про Бакоту, Кам'янець-Подільський, Сатанів, Смотрич тощо [7]. Так, у праці «Матеріали для історії цехов в Подолии» [12] і рукописі «Лірницькі пісні» [14, арк. 5] показав роль Барського і Сатанівського монастирів у підтримці убогих прошаків, про надання їм притулку та видачу «прошацьких листів». В історичному рукописі «Гектор Кам'янецької фортеці» подав коротку згадку про Францісканський монастир міста, показав роль гвардіяна монастиря Шимона Володийовського під час його облоги у 1672 р. Крім того, розкрив історико-топографічну характеристику Троїцького монастиря та його приміщень і наголосив на значенні важливості його місця у територіальній історії центральних кварталів Старого міста [13].

У маловідомій праці «Смотрицький замок» вчений згадав про дерев'яний монастир у містечку Смотрич, який монахи домініканського ордену побудували за часів князя Юрія Коріятовича на честь Богородиці. А також подав коротку історію походження назви приписного до Смотрича с. Миховка, яке з 1375 р. належало мніхам (*монахам*) Смотрицького кляштору. На заклик ученого до священиків збирати матеріали про Поділля, ректор Донської духовної семінарії Митрофан Симашкевич надіслав оригінал пергаментної грамоти польського короля Яна Казимира 1654 р. Смотрицькому домініканському монастирю [15].

У «Календаре Подольской епархии на р. 1896 г.» Є. Сіцинський подав історичні статті «Бакота і її монастирище», «Лядавська печерна церква», повідомив про найбільш давню ікону Святого Миколая з Голодьківського монастиря та ікону Богоматері, т. зв. Барську з Барського жіночого монастиря, в честь якої народ склав пісню, занесену до Богогласника, про домініканський монастир у Кам'янці (1370), в якому до 1866 р. перебувала римо-католицька духовна семінарія [4].

Крім дослідження історії монастирів Поділля, Євфимій Сіцинський за нашими підрахунками, зібрав біля 130 матеріалів про становлення і діяльність майже 80 окремих монастирів 11 епархій в Україні. Він підготував 144 статті-рецензії з історії монастирів і частково видрукував їх в «Записках НТШ» і «ЛНВ», а частина із них так і залишилася у рукописах [17].

Вітчизняні дослідники стверджують, що здобутки Є. Сіцинського – першого історика монастирів Поділля, ще не перевершив ніхто, проте його праці з історії монастирів краю не перевидані, відсутні сучасні ґрунтовні Є. Сіцинського дослідження з історії сакрального мистецтва та архітектури монастирів, не створено цілісну історію монастирів краю.

Джерела та література:

1. Антонович В. [Рецензия]. *Киевская старина*. 1896. № 5. С. 55 – 58. Рец. на кн.: Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I. Каменецкий уезд. Каменец-Подольск, 1895.
2. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцинського. *Книголюб* (Прага). 1931. Кн. II. С. 53 – 54.
3. Блажевич Ю. До історії скельних монастирів Поділля. *Релігія і церква в Подільському регіоні: історія та сучасність: наук. зб.* Хмельницький, 2002. С. 100–110.
4. Винокур І. С. Історико-археологічні дослідження Ю. Й. Сіцинського. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський; Хмельницький, 1994. С. 57 – 59.
5. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. Й. Сіцинський. *Український історичний журнал* (Київ). 1991. № 3. С. 71.
6. Відділ рукописів Львівської ННБ України імені В. Стефаніка, ф. 9, № 4650 Біобібліографічні відомості про Є. Сіцинського. 1930-і рр., арк. 6.

7. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3333 Сецинский Ефим Иосифович (1859 – 1937) – историк Каменца-Подольского и Подолии, оп. 1, спр. 4, арк. 1 – 50; спр. 5, арк. 1 – 50; спр. 28, арк. 1 – 9.
8. Календарь Подольской епархии на 1896 год / Состав. Е. Сецинский. Каменец-Подольск, 1895. 159 с.
9. К-ч [Іван Крип'якевич]. П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського. Записки НТШ (Львів). 1931. Т. 151. С. 217.
10. Н. М. [Рецензия]. *Киевская старина*. 1890. № 3. С. 573 – 574. Рец. на кн.: Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. Каменец-Подольск, 1889.
11. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1891. 234 с.
12. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. Труды ПЦИАО. Каменец-Подольск, 1904. Вып. X. С. 418 – 494.
13. Сіцінський Євфимій. Гектор Кам'янецької фортеці (історичний нарис) / Передм. та упор. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 30 с.
14. Сіцінський Євфимій. Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності. Родинний архів С. М. Єсюніна. Рукопис, 1930 р., 5 арк.
15. Сіцінський Євфимій. Смотрицький замок / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 22 с.
16. Трембіцький А. М. Історія подільських монастирів: проблеми досліджень. *Пам'ять століть: історичний науковий та літературний журнал*. 2006. № 2. С. 62 – 72.
17. Трембіцький А. М. Палац у Маліївцях. *Свобода* (Нью-Йорк). 2021. Ч. 24. 11 червня. С. 9.

Сергій ГАЛЬЧАК

ВИТОКИ ДУХОВНОСТІ, САКРАЛЬНІ СВЯТИНІ, РЕЛІГІЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ПРОВІДНИХ ДОСЛІДНИКІВ РЕГІОНУ

З погляду науковців релігія – це особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, сукупність вірувань і віровчень, наявних у суспільстві, яка включає до свого складу сукупність звичаїв, обрядів, правил життя та поведін-

ки його членів. У вузькому розумінні релігія – віра в існування надприродних сил, що супроводжується переконанням у здатності цих сил (Бога) впливати на людську долю. Ця віра відбивається в думках, відчуттях і волі людини, містить у собі етичний кодекс, виражається в певному способі поведінки, ритуалах, за допомогою яких людина шукає схвалення та прихильності Бога або богів. Щоб здобути його прихильність, вона регулярно відвідує церкву, споруджує храми...

Слід зазначити, що проблема собору наших душ, котрої ще в радянську добу торкнувся класик вітчизняної літератури Олесь Гончар, – одна з найважливіших у сучасній Українській державі. Найгостріше постала вона після подій Помаранчевої революції та Революції Гідності, коли особливої актуальності набуло питання побудови морально здорового суспільства. Тому не є випадковістю масовість зведення в останні десятиліття нових храмів, церков, інших культових споруд, примноження лав віруючих, відродження автокефалії Православної церкви України, зростаюча увага науковців, дослідників-аматорів, краєзнавців до витоків релігії, історії церкви, повернення широким загалом громадськості призабутих традицій, відзначення ним релігійних свят, ювілеїв, що дозволяють по-новому поглянути на невідомі чи навмисно викреслені з історичної пам'яті сторінки минулого. Причому зростання інтересу характерне для всіх регіонів України.

На Поділлі особливо знаковою подією, яку відзначав чи не весь православний світ, стало святкування на державному рівні восени 2013-го року 1000-літнього ювілею Лядовського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря Української православної церкви – пам'ятки архітектури XI – XIX ст., справедливо віднесеної до «Семи чудес Вінниччини». Тоді в цей чарівний куточок над Дністром (с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької області; для більшої зручності читачів тут і далі назви районів Вінниччини та Хмельниччини подаються такими, якими вони були до адміністративно-територіальної реформи 2020 р. С. Г.) пролягли дороги численних груп вірян, паломників, науковців, шанувальників історії малої батьківщини, релігійних діячів, туристів. Причому не лише з України, а й з-за її меж. Кожен хотів власноруч доторкнутися до пам'яток сакральної святині краю, яка за тисячоліття свого існування у різний час складалася із трьох пе-

черних церков: Усікновення голови св. Іоанна Предтечі, св. Великомучениці Параскеви П'ятниці і преподобного Антонія Печерського.

У різний час вона ставала предметом уваги, об'єктом вивчення науковців. Однак чи не найретельніше перегорнув сторінки її історії вінничанин Віталій Давиденко – доктор політичних наук, професор, автор монографічного дослідження «Монастир» [1].

У своїй науковій праці він, зокрема, висловив новаторський погляд на становлення і розвиток на теренах України та сучасного Поділля християнства, припустивши, що історія нашої християнської релігії започаткована, принаймні, на тисячоліття раніше, ніж вважалося. Як наголошує дослідник, Україна – давня європейська держава: її історичний шлях треба розглядати не тільки в складі Київської Русі, а й враховувати ті терени, що в різні часи знаходилися в межах геополітичних утворень, не забувати, що, наприклад, Наддністрянщина в часи імператора Траяна була північно-східною провінцією Римської імперії, не кажучи вже за Крим, де першими монахами святих печер, аналогічних лядовській, були втікачі з тієї ж метрополії, наприклад, другий за ліком папа римський Климент, який прибув до Криму як вигнанець, де згодом прийняв в Акерманській гавані мученицьку смерть – римляни прив'язали до його ніг кам'яний якір і втопили. Як переконливий аргумент на підтвердження висловленої думки, сприймається й констатація відомого з літературних візантійських джерел факту, що в ту пору вже діяли понад 90 християнських церков. А мова ж йде про початок II сторіччя нової ери!..

Можна також посумувати з автором з приводу того, що багато свідчень було знищено з певних політичних міркувань, розділити його здогадку про те, що через недостовірність правдивої інформації мабуть так народилася й варяжська версія походження Київської Русі...

Кожне слово наукової праці В. Давиденка сприймається з великим інтересом. Особливо, коли йдеться безпосередньо про Лядовську святиню, Поділля.

«Предмет мого зацікавлення – монастир. Свідомо йду від конкретного до загального. Це допоможе, переконаний, зрозуміти такі складні явища, як нашу історію релігії, зокрема й християнства, та й процеси державотворення», – наголошує він.

За його переконанням, Поділля має християнські традиції, давніші київських. Антоній Печерський рухався до Афону не через terra incognita, а протореним шляхом паломників – саме через Наддністрянщину, в обхід Великого Степу, де була небезпека від кочівників. Антоній, представник молодого тоді покоління, пішов на заклик князя Володимира приєднатися до віри, що стала державною, замолювати гріхи та кровопролиття братовбивчих воєн. Коли отримав афонське благословення, 1013 року повертався додому. В дельті річки Лядової, вражений дивовижною красою дністровських круч, він надовго зупинився у печері, висік у скелі келію, що донині носить його ім'я. Був тоді, мабуть, ієромонахом, згуртувавши навколо себе християнську братію. Аж потім дістався до Києва, заснував чернечий осідок – Києво-Печерську лавру. Отже, маємо підстави стверджувати: Лядовський монастир давніший таки за київську святиню.

Його історія, є досить цікавою і в пізніші часи. Виявляється, монастир був діючим і в період монголо-татарського іґа. Мав великий вплив на нашу та інші культури. Так, Литва, найбільша тоді в Європі язичницька держава, поширивши свою юрисдикцію на подільські землі, тут почала християнізуватися в православному обряді. У тому числі й брати-князі Коріатовичі, яких не безпідставно вважають розбудовниками Вінниці, Брацлава, Кам'янця-Подільського.

З кінця XIV ст. частина Поділля знаходилась під протекторатом Польщі. Відомо, що в 1734 р. в Лядовських печерах існував уніатський базиліанський монастирок, настоятелем якого був сурперіор Іосаф.

На початку XIX ст. монастир перейшов у православ'я.

І священників, і прихожан вражала цілісність давньої архітектури й ландшафту, поєднання природи і Духу. Тому не дивно, що протягом століть на скелі печерних церков відвідувачі залишали автографи – записи руською, польською, вірменською, молдавською, тюркською мовами.

Святиня зазнала вражаючої наруги після Жовтневого перевороту в Російській імперії. Так, у 1938 р. знайшлася людина, яка наважилася закласти під монастир вибухівку. Вибух зруйнував всі монастирські будівлі і вони попадали в Дністер...

На щастя, в період державної незалежності України святиня повністю відродилася. Тому тут завжди багатолюдно. Тому вона по праву стає паломницькою Меккою Подільського краю.

Власне, на Поділлі чимало інших монастирів, храмів, церков. У тому ж Могилів-Подільському районі не меншою повагою у прихожан користується, зокрема, Свято-Параскевинський храм, побудований 1775 року в с. Немія. В 1820 – 1824 рр. його відвідував російський поет Олександр Пушкін, коли перебував у засланні в Молдавії. Тут брав шлюб відомий український письменник Михайло Старицький. Не раз бувала у ньому й мати Лесі Українки Олена Пчілка. Відвідували богослужіння невістка Олени Пчілки письменниця Олександра Судовщикова (Грицько Григоренко) та зять, мовознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки Климент Квітка.

У 1937 – 1938 рр., коли закривали та громили храми, Свято-Параскевинську церкву не дали знищити, а ікони і церковні цінності сховали люди. 1938 р., коли будували Могилево-Ямпільський укріпрайон, відомий генерал Карбишев, який очолював будівництво, молився у храмі св. Параскеви...

Неповторне враження на відвідувачів залишають сакральні споруди Могилева-Подільського: збудований у 1754 р. храм Святителя Миколая, зведені на початку 1800-х рр. храм благовірного князя Олександра Невського, храм великомученика Георгія Побідоносця [2].

Широко відомі на Вінниччині також Скельний храм V – XVII ст. (с. Буша Ямпільського району), Тульчинський Свято-Різдва Христового кафедральний собор (1780 р.), шаргородські костьол св. Флоріана (1595 р.), Миколаївський собор (1829 р.) та синагога (1589 р.), костьол Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (1627 р., с. Мурафа Шаргородського району), костьол Пресвятої Діви Марії (1747 р., с. Городківка Крижопільського району), Михайлівська церква (1764 р., смт Дашів Іллінецького району), церква Іоана Богослова (XIX ст., с. Верхівка Тростянецького району), вінницькі Свято-Преображенський собор (1630, 1750 – 1758 рр.), Миколаївська церква (1746 р.), Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир (1767 – 1778 рр., Жмеринський район) [3], храми Різдва Пресвятої Богородиці (1810 р., м. Хмільник), Воскресіння Христового (1877, с. Велика Бушинка Немирівського району), Чуда архі-

страти́га Михаїла (1752 р., смт Вороновиця Вінницького району), Введення Пресвятої Богородиці (1760 р., с. Іванівці Барського району) та ін. [4].

Чимало сакральних пам'яток на Хмельниччині. У межах Придністров'я – це, насамперед, Бакотський скельно-печерний монастир. Як зазначають кам'янець-подільські науковці Андрій та Юрій Хоптярі, «Бакота – це край високої духовно-релігійної культури. Тут збереглася пам'ятка, значення якої важко переоцінити – Бакотський скельно-печерний монастир. Понад вісім віків тому давньоруські ченці обрали для свого помешкання відлюдну місцину на схилі Білої гори, вирубали в скелі аскетичні келії, і жили своїм глибоко релігійним життям, підтримуючи християнство ще до монголо-татарської навали XIII ст.» [5].

А професор Костянтин Широцький на зорі минулого століття уточняв: «Місце розташування скельного монастиря пов'язано з урочищем «Монастирисько», що розташовано на Білій горі, на південно-східній околиці Бакоти. Біла гора підноситься над лівим берегом Дністра на 120 – 130 м. Вона займає площу понад 2 га і являє собою вапнякову скелю, яка особливо добре виділяється на висоті біля 50 м. На вершині Білої гори серед скель розташована печера, яка опускається своєрідним «гвинтовим» ходом. У нижньому оберті гвинта цієї печери знаходилися дві невеликі келії...» [6].

Це – храми Кам'янця-Подільського: Домініканський монастир, який вперше згадується 1378 р. в декреті папи Римського Григорія XI, Вірменський собор Святого Миколая – пам'ятка XV – XVII ст., Кафедральний собор Петра і Павла, де зберігається найцінніша в мистецькому плані скульптура міста-заповідника. Тут у каплиці Радників знайшов постійну прописку надгробок 21-річної Лаури Пшездецької з Чорного Острова. Витончена скульптура з білого каррарського мармуру роботи відомого митця, професора Петербурзької академії мистецтв Віктора Бродського з'явилася в Кам'янці в 1938 році і відтоді зазнає справжнього паломництва.

Це – один з найдавніших (1540 р.) на Правобережній Україні Свято-Преображенський монастир у с. Головчинцях Летичівського району, Свято-Троїцький монастир у Сатанові – свого часу провідний духовний та просвітницький центр, ченці якого підтримували тісні зв'язки з Могилянською та Острозькою академіями, користувалися друкарнею Києво-Печерської лаври, Свято-Михайлівська

церква (1769 р., Вінковецький район), Підлісно-Мукарівський костюл (Дунаєвецький район) – одна з найкращих пам'яток культової архітектури Поділля ХІХ ст.

Це – Свято-Покровський кафедральний собор Української православної церкви у м. Хмельницькому – головний православний храм міста, церква Різдва Богородиці – найстаріша кам'яна споруда обласного центру.

Це – Покровська церква-фортеця у с. Сутківцях Ярмолинецького району. Збудована ще в 1467 році, вона фактично є невеличким оборонним замком. Таке незвичне поєднання церкви та фортеці було актуальним у ХV столітті, бо Сутківці розташовувалися якраз на Кучманському шляху, по якому майже щорічно здійснювали свої спустошливі напади татари [7]...

Можна вести мову й про численні інші сакральні споруди Поділля. Вони, як і згадувані вище, не без підстав, цікавили провідних дослідників різної історичної доби, як, власне, й релігійне життя краю. Серед них, насамперед, – Юхим Сіцінський – видатний історик Поділля.

Навчався він у Кам'янець-Подільському духовному училищі, духовній семінарії (1870-і рр.), у 1885 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. З 1889 р. постійно проживав у Кам'янці-Подільському. Працював священником собору св. Олександра Невського (1904 – 1917 рр.), викладачем технічного училища (до 1918 р.), доцентом державного Українського університету (1918 – 1920 рр.), інституту народної освіти (20-і роки). В 1892 р. був одним із засновників місцевого Давньосховища (історичного музею) і згодом 33 роки його директором на громадських та штатних засадах. З 1892 р. – редактор часописів «Подольские епархиальные ведомости» (до 1906 р.), «Православная Подолия» (1906 – 1917 рр.) й «Подолия». За його редакцією видані «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (Вип. VI, VIII за 1883, 1897 рр.), «Труды Подольского церковного историко-археологического общества» (Вип. X, XI, XII за 1904, 1911, 1916 рр.). У творчому доробку Ю. Сіцінського понад 200 праць, які присвячені археології, історії, релігії Поділля. Серед найвідоміших: «Древнейшие православные церкви Подолии» [8], «Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда» [9], «Южно-русское церковное зодчество» [10] та ін.

Не меншими ентузіастами зарекомендували себе П. Орловський, С. Лобатинський, Л. Похилевич, О. Лотоцький, І. Шипович, митрополит В. К. Липківський...

Петро Орловський (1825 – 1913) був членом Подільського історико-археологічного товариства (з 1903 р.). Закінчив Київську духовну академію. Працював священником, протоіреєм Софіївського собору в Києві. У журналі «Киевская старина», в губернських газетах публікував статті з історії православної церкви XVII – XVIII ст. в Україні, в т. ч. на Поділлі, зокрема, «Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 гг.» [11], «Материалы для истории православия и уни в Подолии во второй половине прошлого века» [12].

Созонт Лобатинський (07.09.1842, с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької області – 26.11.1909, м. Томськ, Росія) – краєзнавець, історик релігії, археолог, член Подільського історико-археологічного товариства (з 1869 р.). У 1865 р. закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію, в 1869 р. – Київську духовну академію. В 1869 – 1875 рр. – викладач Кам'янець-Подільської духовної семінарії. У 1875 – 1899 рр. – настоятель Петропавлівської церкви у Кам'янець-Подільському. За допущену фінансову розтрату в 1899 р. засланий до м. Томська.

Передав Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історично-му музею) понад 100 книг. Досліджував церковне життя на Поділлі, історію міст і сіл краю. Публікував статті головним чином у «Подольских епархиальных ведомостях» («Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства» [13], «Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии» [14], «К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия» [15], «О раскольниках Подольской епархии» [16] та ін.).

Леонтій Похилевич (1816, с. Збаржівка Погребищенського району Вінницької області – 1893, Київ). Народився в родині священника. Автор книг «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» [17] та «Уезды Киевский и Васильковский. Статистические и исторические нотатки» [18]. У першій книзі широко подав відомості про населені пункти Погребищенського, Липовець-

кого, Оратівського, частини Іллінецького та Козятинського районів Вінниччини, церковних приходів у них, повідав про історію місцевих культових споруд.

Олександр Лотоцький – український історик, публіцист, професор, громадсько-політичний діяч, член Подільського історико-археологічного товариства (з 1896 р.). Юнацькі роки провів у Кам'янець-Подільському. Закінчив Київську духовну семінарію. В 1898 р. працював чиновником Київської контрольної палати, у 1898 – 1917 рр. – чиновником державного контролю у Петербурзі. За змістом роботи був куратором Подільської губернії. Активний діяч української громади у Петербурзі, добре знав М. Грушевського, співробітничав і полемізував з ним. Виїхав до Варшави, працював професором в Українському науковому інституті. Публікував в «Подольских епархиальных ведомостях», в центральній пресі різноманітні статті, нариси. Автор досліджень «Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии» [19], «Народное образование в Подолии в прошлом и настоящем» [20], «Брацлавский монастырь» [21].

Особливе значення мають його праці з історії церкви й, зокрема, церковного права «Церковно-правові основи автокефалії» [22], «Українські джерела церковного права» [23], «Автокефалія» [24].

Вивчення джерел українського церковного права історик розпочав з церковних статутів Київської Русі і довів до законодавчих актів Української Народної Республіки 1919 р. Він є автором першої в українській науці цілісної концепції церковно-правових засад автокефалії. Канонічне право в його церковно-правничих студіях постає як результат взаємодії церковних та соціальних і політичних чинників, що підтвердило саме життя.

Цікавився історією церкви також син Олександра Івановича Ігнатій. Перебуваючи на посаді старшого священика Браїлівського монастиря всього три роки (1895 – 1898 рр.), він зумів створити за цей час на основі архівних монастирських матеріалів, що досьгодні не збереглися, ґрунтовну працю з історії обителі («Виннице-Браїловский женский монастырь и его святыни» [25]), яка охоплює період із 1635 по 1896 рр. Також велику цінність становлять вміщені у ній світлинні із зображенням монастиря, церкви Олек-

сандра Невського у с. Ріжок Літинського району та ікони Браїлово-Ченстоховської Богородиці.

Іван Шипович (1857, с. Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області – 1936, м. Вінниця) – священник, археолог, історик, етнограф, краєзнавець. Народився в сім'ї православного священника. Закінчив Шаргородське духовне училище. У 1873 – 1879 рр. навчався в Подільській семінарії. У 1882 р. закінчив Києво-Могилянську академію (із ступенем кандидата богослов'я). Того ж року отримав призначення на посаду інспектора Подільської семінарії. З 1883 р. викладав у Приворотському духовному училищі (с. Подільське Дунаєвецького району Хмельницької області). Саме тут заявив про себе як про краєзнавця Поділля. Став активним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, що діяло з 1865 р. Почав досліджувати місцеву історію і опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» декілька розвідок («Із історії Сатанівського монастиря» [26], «Рожецький или Микулинский монастырь» [27], «Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда» [28]). Найбільшою працею цього періоду стала розвідка про Гедеона Балабана (1530 – 1607 рр.), українського церковного діяча, який допоміг Львівському братству відновити у 1585 р. друкарню Івана Федорова.

З 1893 р. – викладач Вінницького реального училища. У 1902 р. підготував до друку «Літопис Вінницького капуцинського кляштору» [29], повідавши читачам про літописні записи, зроблені настоятелями цього францисканського кляштору, заснованого у Вінниці в 1645 р. орденом Братів Менших Капуцинів і перейменованого у 1886 р. на парафіяльний римо-католицький костьол.

Мова літопису то латинська, то польська з домішками латинських слів і фраз. У ньому головним чином розповідається про події, що стосуються монастиря. Проте водночас повідомляється немало фактів загального характеру, з місцевого життя. Наприклад, літопис проливає світло на місце розташування у Вінниці колишнього православного чоловічого монастиря, місце сутички під Вінницею славетного козацького полковника Івана Богуна з польсько-шляхетським військом під командуванням шляхтича Лянцкоронського. Тут описано, як перед візитом царя Олександра I у місті виклали каменем Поштову вулицю, як на початку 1812 р. робив огляд військ князь Багратіон, скільки днів перебував у Вінниці цар Ми-

кола І з синами, повідомляється, що по дорозі до Відня через місто проїжджала сицилійська королева. Подається географічний опис території, що сьогодні зветься Вінниччиною, здійснюється історична подорож у часи Київської Русі, монголо-татарського поневолення, литовсько-польської доби, Хмельниччини, Коліївщини, анексування краю Московією (Росією). У літописі також містяться відомості про незвичайні природні явища у XVIII – XIX століттях, спалахи епідемій, нашествия сарани.

У 1914 р. видав брошуру «Про кордони колишньої Брацлавщини, історичне життя в ній та відносини Брацлавщини і Поділля» [30]. Серйозно займався археологією Поділля. Багато років очолював археологічну комісію при Вінницькій міській управі. Віднайшов, зокрема, Сабарівське слов'янське городище. На початку 20-х рр. передав значну кількість археологічних знахідок Вінницькому краєзнавчому музею, а також Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історичному музею). Був членом різних наукових товариств і установ: Церковно-археологічного та Історичного товариств при Київській духовній академії, Історичного товариства Нестора-літописця, Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтва. З 1920 р., будучи протоієреєм, правив службу у Свято-Миколаївській церкві с. Шереметки (с. Пирогово, тепер у межах Вінниці). З 1924 р. науковий консультант з археології Кабінету виучування Поділля. Підготував до друку працю «Вінницькі Мури: Історичний нарис» (не видана), а також спогади «Про Шаргородське духовне училище» [31] (1926 р.). Згодом служив протоієреєм у Свято-Троїцькій церкві Браїлівського жіночого монастиря. У 1932 р. був репресований (за так звану контрреволюційну пропаганду і агітацію позбавлений волі на 3 роки та у віці 75 років відправлений до Сибіру). Повернувшись із заслання, помер у Вінниці (в 1936 р.).

Василь Липківський (07 (20).03.1864, с. Попудня Липовецького повіту Київської губернії, тепер Монастирищенського району Черкаської області – 27.11.1937, м. Київ) – церковний реформатор, педагог, письменник, перекладач, краєзнавець, митрополит Української автокефальної православної церкви. Кандидат богослов'я (з 1889 р.). У 1885 р. закінчив Київську духовну семінарію, в 1889 р. – Київську духовну академію. Працював законовчителем у школах Черкащини. В 1892 – 1903 рр. – настоятель собору в Липовці,

голова Липовецького відділення єпархіальної училищної ради та доглядач церковних шкіл Липовецького повіту. Піклувався про розвиток народної освіти. З кінця 1903 р. – у Києві на освітянській ниві, священник однієї із церков. Починаючи з 1905 р., – учасник руху за автокефалію Української православної церкви. В період визвольних змагань 1917 – 1920 рр. брав активну участь у церковно-реформаторському русі, в заснуванні українських парафій, перекладав українською мовою Святе письмо та богослужбові книги. Організаційне оформлення автокефальної православної церкви (УАПЦ) відбулося на Всеукраїнському православному соборі, який проходив 14 – 30 жовтня 1921 р. в Києві в Софіївському соборі. Тут протоірея В. Липківського було висвячено на архієпископа та обрано митрополитом Київським і всієї України Української автокефальної православної церкви. Як митрополит розгорнув активну діяльність, спрямовану на розвиток УАПЦ, об'їздив усю Україну, зокрема Вінниччину (Вінниця, Липовець, Гайсин, інші населені пункти).

Оцінюючи значення національної церкви в національному відродженні, зазначав: «Коли ви бачите, що відроджується наша Українська Церква, лунає в храмах і школах наша рідна мова, починається наша рідна освіта, то знайте, що це відроджується душа нашого народу, та душа народня, якої нічим не можна замінити. І перш за все, душа народу – це є наша свята Українська Церква» [32].

В 1926 р. зазнав арешту, а 20 жовтня 1927 р. на Другому Всеукраїнському православному соборі його на вимогу ГПУ було усунуто від керівництва УАПЦ. Останнє страдницьке десятиліття митрополита закінчилося новим арештом (22.10.1937 р.) та розстрілом 27.10.1937 р.

Автор циклу історичних нарисів з життя Липовецького повіту: «Унія та возз'єднання уніатів в 1794 – 1795 році в межах сучасного Липовецького повіту» (1895 р.). На сторінках журналу «Церква і життя» (1927 – 1928 рр.) опублікував статті «Православна Христова церква українського народу», «Різдвяна драма» св. Дмитра Ростовського» та ін. Писав «Історію Української Православної Церкви», від якої зберігся лише сьомий розділ «Відродження Української Церкви». Залишив також багатий епістолярій.

Зрозуміло, сакральна історія Поділля привертає до себе широке коло сучасних науковців. Крім згаданих Віталія Давиденка, Андрія та Юрія Хоптярів нею активно цікавляться багато інших дослідників. Так, авторами схвально оціненого читачами історичного нарису про Браїлівський Свято-Троїцький монастир стали вінницькі науковці Микола Смірнов та Іван Романюк [33] (останній – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського).

Особливо багато уваги вони приділили вивченню історії монастиря другої половини XIX – початку XX ст., коли розвиток храму був надзвичайно помітним. Тоді при ньому постійно працювали жіночі освітні заклади. В них викладали черниці та священики. Під час Першої світової війни у монастирі був відкритий шпиталь. Монастир завжди піклувався про долю не тільки військових, а й дітей, про що свідчить відкриття дитячого будинку для дівчаток-сиріт у селі Ріжок при церкві Святого Олександра Невського, що належав монастирю.

У період утвердження більшовицької влади культову споруду було закрито. В її приміщеннях розміщувався гуртожиток місцевого ПТУ, стрілецький тир, склад, а згодом туристична база. Усі ці фактори посприяли тому, що майже всі фрески XVIII ст. були знищені.

На прохання віруючих та митрополита Агафангела, у 1989 р. монастир було передано у відомство Вінницького єпархіального управління РПЦ. Після цього проведено реставраційні роботи: відбудовано дзвіницю та купол на Свято-Троїцькому соборі, реставровано вхідні ворота, які є пам'яткою архітектури кінця XIX ст., зроблено ремонт у келіях та приведено до ладу монастирське подвір'я.

У 1995 р. за сприяння митрополита Макарія Браїлівському Свято-Троїцькому монастирю була повернута чудотворна ікона Браїлово-Ченстоховської Божої Матері. На даний час, як відзначають автори дослідження, монастир забезпечує себе всім необхідним і з кожним роком міцнішає як у духовному, так і в економічному плані.

Релігійна проблематика – поле діяльності ще одного вінницького науковця – кандидата історичних наук, доцента, члена Він-

ницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесного краєзнавця України Анатолія Лисого. Зокрема, його перу належать ґрунтовні праці: «Нариси з історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795 – 1995» [34], «Нариси з історії Гніванського костелу» [35], «Вінницький капуцинський монастир» [36], «Нариси Мурафського костьолу» [37], «Шаргородський костьол Святого Флоріана: історія, події, люди» [38], «Небо на землі. З історії Спасо-Преображенського кафедрального собору» [39], статті «Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону: за слідчою справою ксьондза М. Туровського» [40], «Відомості про освячення Преображенського собору 1866 р.» [41], «Єзуїти у Вінниці» [42]. Їхня назва промовисто говорить про тематичне наповнення робіт, коло інтересів дослідника.

Досить змістовні праці ще одного Почесного краєзнавця України Анатолія Нагребецького (м. Шаргород): «Католицька святиня на Зведенівських пагорбах» [43], «Храм Святого Брата Альберта на землях Княжої Луки» [44], «Шаргородщина: духовні скарбниці та люди. З історії духовних закладів району та про людей достойних» [45]. Така ж ґрунтовна й праця кандидата богословських та технічних наук, протоірея Бориса Пентюка (м. Вінниця) «Павлівка. Витоки духовності» [46].

Викликають закономірний інтерес праці церковнослужителя, краєзнавця, голови Вінницького церковно-історичного комітету Анатолія Сварчевського «Подольский патерик XX века или Краткие жизнеописания новомучеников, исповедников и подвижников благочестия земли Подольской» [47], «Краткие жития винницких святых» [48] та ін.

Глибоким проникненням у сутність порушених проблем сакральної історії відзначаються монографічні праці Петра Слободянюка (м. Хмельницький) «Українська церква: історія руїни і відродження» [49], Віктора Смолінського (м. Кам'янець-Подільський) «Церква на Поділлі: від найдавніших часів і до наших днів. Хроніка подій. Коментарі» [50], Василя Ровінського, Олександра Михальчука (м. Кам'янець-Подільський) «Православ'є на Подоллі» [51]. Вони достатньо змістовні, опираються на багату фактологічну базу.

Окремі сторінки сакральної історії висвітлено у наукових публікаціях інших дослідників із Хмельниччини: Валерія Нестеренка «Політика радянської влади щодо релігійної освіти етнічних меншин на Правобережній Україні у 1920-ті роки» [52], Валерія Нестеренка, Віктора Сторчового «Процес над римо-католицькими священниками Кам'янця-Подільського 1922 р.» [53], Івана Сесака «Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – початку XX ст.» [54], «Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867 – 1917 рр.)» [55], Юрія Блажевича «Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» [56], Олени Айвазян «Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст.» [57], науковців Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Петра Григорчука, Наталії Кузьмінець «Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст.» [58], Юрія Зінька «Релігійне життя на Вінниччині у роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.)» [59], Валерія Кононенка «Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945 – 1953 рр.)» [60], Івана Романюка, Віктора Даниленка (м. Київ) «Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-і – першій половині 60-х рр.» [61] та ін.

Колишня випускниця цього вузу, а нині працівниця Державного архіву Рівненської області, кандидат історичних наук Олена Галамай присвятила висвітленню релігійної проблематики кандидатську дисертацію «Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.», акцентувавши увагу на державно-церковних відносинах у вказаний період, що не втратили своєї актуальності й нині. Заглиблюючись у порушену проблему, вона відзначає, що у радянський період позитивна роль церкви була категорично заперечена більшовицькою ідеологією і докорінно підірвана владною політикою. На початковому етапі радянського режиму влада доклала значних зусиль для її підриву і нищення, передусім, шляхом розколу єдиної православної церкви, пониження її авторитету фальсифікаціями, створення провладних псевдорелігійних організацій, спекулювання на прагненні народу до самостійної національної церкви, нацькування прихильників одних громад на інші, підбурення до соціальних конфліктів у се-

редовищі віруючих. Головною метою цих заходів було об'єднання кліру та пастви навколо нових політико-ідеологічних цінностей. Роль релігії у радянському суспільстві мав виконувати соціалізм, який претендував на роль єдиного спасителя всього людства, а тому не передбачав існування будь-якої іншої релігії [62].

Різні аспекти релігійної проблематики висвітлено у наукових статтях дослідниці: «Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі» [63], «Безбожницька політика радянської держави (20 – 30-і роки ХХ ст.)» [64], «Особливості релігійного життя на волинському Поділлі» [65], «Православ'я на Поділлі у 20-х роках ХХ століття» [66], «Документи Державного архіву Вінницької області про обновленську церкву в 20-х рр. ХХ ст.» [67], «Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст.» [68], «Релігійні чудеса на Вінниччині» [69], «Передумови та причини перенесення центру Подільської єпархії з Кам'янка-Подільського до Вінниці» [70], «Погорілівщина» у подільському православ'ї» [71], «Українське обновленство на Поділлі» [72].

Особливо великий спектр дослідницьких інтересів та вагоме слово у пізнанні сакральної історії колишнього доцента кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету, голови Вінницького обласного краєзнавчого товариства «Поділля», народного депутата України (1-го скликання), доктора історичних наук, професора Арсена Зінченка. Він – автор монографій «Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.» [73], «Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІ – в першій половині ХІХ століття» [74], «Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського» [75], «Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський» [76], навчального посібника «Новітня історія релігійних спільнот в Україні» [77], написаному з використанням сучасних досліджень та публікацій документів, упроваджених до наукового обігу в посттоталітарну добу, що допомагають розкрити історичні обставини функціонування релігійних спільнот в Україні у ХХ – на початку ХХІ століть, упорядник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського» [78].

Його перу належить також низка статей: «Ринкові зв'язки церковних маєтків Східного Поділля в першій половині XIX ст.» [79], «Маєтки православного духовенства на Поділлі в першій половині XIX ст.» [80], «Становлення української національної церкви» [81], «Подільська специфіка відродження церкви» [82], «Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки» [83], «Благовісництво Василя Липківського» [84], «Акти візитації монастирів і костельів XVIII – першої половини XIX сторіччя як історичне джерело» [85], «Українське селянство в обороні церкви в роки колонізації» [86], «Неоціненна спадщина українського православ'я: до 80-річчя УАПЦ» [87], «Архітектурний образ духовної єдності народу» [88], «Роль християнської церкви у становленні суспільства й держави» [89], «...Я люблю свою Батьківщину і свою рідну Церкву» [90], «Доля церковних дзвонів у 20 – 30-х рр. в Україні» [91], «Подільська сторінка відродження національної церкви» [92] та інших.

Однак чи не найбільшу дослідницьку увагу А. Л. Зінченко зосереджує на Українській автокефальній православній церкві, появу якої – одна з найяскравіших подій національного духовно-культурного відродження XX ст. Воно було результатом церковно-визвольного руху як частини визвольних змагань українського народу і, разом з тим, виявом демократичних тенденцій до оновлення церковного життя, прагнення передових верств духівництва та мирян позбутися змертвілих форм казенної Російської православної церкви. У творенні нової церкви, як зазначає науковець, неабияку роль відіграло бажання відродити українські православні традиції, які викорінювалися офіційною церквою. Історична доля розпорядилася так, що реформи церковного життя розгорталися на тлі глибинних соціально-політичних зрушень початку XX ст. Ці реформи набули завершених форм в утворенні Української автокефальної церкви, яка постала на Всеукраїнському православному церковному соборі в жовтні 1921 р., тобто вже в умовах більшовицького режиму й властивої йому агресивної антидержавної політики. Це зумовило драматичну долю національної церкви, її духівництва та вірян. Такі складні обставини неминуче потребували церковних поводитирів. Тому не випадковим є звернення вченого до аналізу духовної спадщини українського церковного реформатора

Василя Липківського, митрополитів Миколи Борецького, Івана Павловського, архієпископа Костянтина Кротевиича...

Досить оригінальною, новаторською, цікавою бачиться праця уродженця Вінниччини, доктора історичних наук, академіка Української академії історичних наук, професора Донецького національного університету імені Василя Стуса Василя Моргуна «МАР. «Поєма вольного народа»: Вступ до сакральної історії України» [93], що в значній мірі містить узагальнюючий та концентрований виклад ідей в опублікованих раніше його книгах «Кліматична геополітика: Квантова революція в гуманітарних науках», «Періодична система катастроф: Наскільки наукові древні пророцтва», «Як обрав Бог країну нашу на останні часи»: Наукові засади провіденціології», «Камінь Ангела: Сакральна історія України», поданих під спільним титлом «Апокаліпсис «при дверях» і в яких автор спробував спрогнозувати майбутнє людської цивілізації як творіння Боже.

Її оригінальність та новаторство полягає в тому, що це, власне, написаний у формі літописної поеми, яка містить 47 розділів, історико-філософський твір із обширними науковими коментарями та вдало підібраним ілюстративним матеріалом, котрі становлять окрему частину праці.

Тематичною ж канвою дослідження виступають сакральна історія, одним із головних завдань якої, за твердженням В. А. Моргуна, є наукове прогнозування майбутнього; доля України, її духовно-героїчне минуле та сучасне, місце й роль у суперечливому, неспокійному світі; особливості духовності та ментальності українського соціуму з його могутнім вродженим миротворчим потенціалом.

Вчений, переймаючись думами безсмертного Кобзаря, що зовсім не випадково, оскільки праця вийшла друком напередодні 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка і в значній мірі приурочена пошануванню українського Прометейя, немов би звертається його словами до Всевишнього:

«Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!»

Одночасно він промовляє й до читача (теж закликаючи словами українського велича духу):

«Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть».

Головну увагу в книзі дослідник акцентує на Чорному Божому камені Марі – гранітній скалі, що височіє на правому березі річки Рось у м. Погребищі – заповідному куточку Поділля, яку він ідентифікує як «кін землі Руської», оберіг Русі-України:

«Стоїть в подільським надроснянським краю,
Опікуючись Україною щоднини.,
Наш Божий камінь МАР...»

Тобто «межовий, порубіжний камінь», своєрідний «маркер кордонів». Крім того, слово «мар» традиційно означало ще й «чорний камінь», «чорний межовий камінь». А поскільки кордони, за прадавніми віруваннями, встановлювалися й охоронялися Самим Господом і їх порушення каралося на горло, наголошує автор, то «чорний Божий межовий камінь» набував особливого значення. Його культ має глибоке язичницьке коріння і досі надзвичайно поширений у полі- та монотеїстичних релігіях. Корені «мар», «мор», «мер», «мир», «мр» є не лише індоевропейськими, тюркськими чи семітськими, а пралюдськими. І входили вони у слова, з якими зверталися до Бога.

Реставруючи сакральний простір, древні канони, дослідник посилається на біблійні псалми, народну пам'ять:

«Старовинні перекази українців свідчать, що на рубежі нової ери до убогої колиски Ісуса Христа, сина Божого і Спасителя світу, їхали три персидські волхви з великими дарами, їх супроводжувала добірна сотня козаків-марів-характерників. Та й як інакше, часи були неспокійні, усяке могло трапитися. А Господь не міг залишити Свого єдинородного Сина без гостинців.

Сотня належала до козацько-лицарського ордену-братства Божого Каменю Мара-в-Погребищі-на-Росі, літописного «кону землі руської, потаємної святині нашої неньки Русі-України. Коли Господь підріс, то визначив опікуватися цим братством самому Архистратигу Михаїлу, а також апостолам Андрію і Петру.

Пізніше воно було ще відоме як братство Доброго самаритянина і Другого пришествя Месії. А братчики-лицарі, «мамаї» – у народному епосі, «болохівські козаки» – у Дмитра Яворницького, пильно охороняли Чорний камінь у витоках Росі і Чорний шлях, українську «дорогу крові» Київ – Мар – Лядова – правонаступницю євангельської «дороги крові» «Єрусалим – Єрихон». В очікуванні обіцяного їм свого часу візиту Спасителя...»

Як твердить автор, козацько-лицарський орден-братство Мару спочатку захищав Святу Землю – храмову гору Морія та єрусалимську «дорогу крові». Після ассирійського завоювання VIII ст. до н. е. та багатьох поневірянь Братство опинилося у Північному Причорномор'ї та оселилося на Пороссі – біля Чорного Божого каменю Мару. Отож, витoki Росі – святеє перехрестя України.

За Новим Завітом, святий апостол Андрій був одним із чотирьох учнів Ісуса (Андрія, Петра, Іакова, Іоанна Богослова), яким Він на горі Єлзаській відкрив долю світу. Більше відомий як апостол Андрій Первозданий – перший із апостолів (учнів) Ісуса Христа, брат апостола Петра (Кифи, колишнього Симона), святий покровитель України. З його волі мари, учні Христа, перенесли на Русь-Україну Голгофську символіку і атрибутику після добровільних Хресних мук Спасителя в ім'я духовного зцілення людства. З тих пір на Погребищенському Марі завжди височіли три хрести з Голгофи. Такі ж обереги розповсюдились на усіх прикордонних теренах неньки-України.

В. А. Моргун висловлює навіть припущення, що традиційний герб України, тризуб, веде своє походження саме від Пороського Мару із трьома хрестами...

Існує також легенда, на яку опирається дослідник, що у свій час, прямуючи до Києва українською «дорогою крові», до Божого каменя Мару-в-Погребищі завітав засновник згадуваного Лядовського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря передобний Антоній Печерський:

«Переказ є про те, що на скалі оцій
Ставив хреста апостол наш Андрій
І звідси вирушав до Києва в дорогу.
Через тисячоліття йшов повз нього...
Святий Антоній,
Вертаючи на Русь після чернецтва на Афоні,

Тоді, коли не був іще Печерським,
Але вже злагодив у Лядовій,
Сягаючи небес крізь часу вир,
Найперший свій
Свято-Усікновенський монастир...»

Повідує автор й ще одну легенду:

«За давніми марівськими переказами, десь біля Мару-в-Погребищі-на-Росі схована одна з найсвятіших реліквій одразу трьох авраамічних релігій – іудаїзму, християнства та ісламу. А саме: Ковчег Завіту або Ковчег Одкровення. Його принесло сюди нібито коліно Данове, яке переселилося у Північне Причорномор'я ще у VIII ст. до н. е., після взяття Єрусалиму асирійцями. Нашадків патріарха Дана деякі дослідники вважають індоєвропейцями, греками-данайцями. У Пороссі вони асимілювались зі слов'янами і прищепили їм любов до Слова Божого.

За звісткою апостола Іоанна Богослова, Ковчег має явитися на Землі під час Апокаліпсису. Він, а також інша святиня марів – Камінь Ангела із ликом Богородиці, що потрапив у витоки Росі з острова Патмос перед Національно-визвольною війною українського народу 1648 – 1654 рр., стануть запорукою перемоги Світла під проводом Архистратига Михаїла над силами пітьми, очолюваними антихристом. Той Камінь випав із рук Ангела, який відкривав Божі таємниці апостолу Іоанну. Він зберігався у грецькому православному монастирі Іоанна Богослова, а у 1647 році був привезений у Погребище двома монахами і схований поруч з Ковчегом. Бо сатана вже тут брав гору, і без цього сакрального дійства Україна, Друга Земля Обітована і Обитель Сина Божого у Друге Його пришествя, не народилася б».

Ведучи мову про безчинства сатани, муки, в яких започатковувалася українська державність, дослідник опирається на уже конкретну історичну подію:

«Польський князь Ярема Вишневецький... вранці 18 (28) червня 1648 року раптово наскочив із кількатисячним військом на Погребище, здолав відчайдушний опір його охоронців – сотні добрих козаків-марів, спалив місто ущент, забрав у полон 700 і стратив біля Мару-на-Росі близько 200 мирних погребищан. Рубав голови, саджав на палі, піджарював на слабкому полум'ї. Трьом православним священикам, рідним братам Максима Кривоноса, пра-

вої руки гетьмана Богдана Хмельницького, велів свердлами викрутити очі...

Кров попів-мучеників сколихнула Україну, привела козаків і селян до перемоги і скріпила підвалини української державності».

Тому «і в сонячну днину, і у негоду Камінь плаче за своїми загиблими захисниками, козаками-лицарями ордену-братства Мара. Сльози ллються його порепаними щоками і скочуються додолу, зрошуючи братську могилу Погребищенської сотні, що полягла майже в повному складі.., і тим самим заклала початки сакральної історії України, Землі Чорно-білого Божого каменю – вісника Апокаліпсису і обіцяного Господом людству Спасіння».

Відштовхуючись від цієї трагічної події та поєднуючи її з іншими знаковими подіями, В. А. Моргун вводить у науковий обіг поняття «сакральний рік» – 365 людських років.

«За святоотецькою традицією, саме стільки – 365 років – Господь відпустив Симеону Богоприємцю, одному з перекладачів Біблії з єврейської на грецьку, аби той зміг на власні очі побачити народження Ісуса Христа, Сина Божого, від непорочної Діви Марії. Десь стільки ж знадобилося, щоб свята кров погребищенських попів-мучеників просочилася крізь завісу часу. І спочатку окропила – день у день, 28 червня 1996 року! – Марівську або Божу Конституцію незалежної України. А в кінці 2013 року пролилася рікою і розбудила увесь український люд, спонукавши його до святої справи. Справи відродження прямої народної демократії і козацької верстви як її носія та захисника. Народ вийшов на втоптані багатьма поколіннями українські майдани і започаткував Нову Запорозьку Січ...».

Стотисячні і мільйонні майдани в котрий раз проявили притаманну українцям звичку до прямого народовладдя. Західні політики навперебій почали ставити у приклад своїм напівсонним громадянам невгамовних нащадків Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса і Тараса Шевченка. Мовляв, нова історія пишеться саме в Україні. Нова сакральна або духовно-героїчна історія, і не тільки Європи, а всього Господнього світу...

І це теж не випадково. Оспівану Тарасом Шевченком «славу України» здатне пробудити тільки його ж «сонце правди». Автор переконаний, що коли воно «зійде над нами, то залле очисними, покутними променями весь світ, відроджуючи людство до нового

життя. Життя, у якому будуть присутні чітке усвідомлення того, що всі ми ходимо під Богом; що загроза глобальних катаклізмів у довгостроковій перспективі потребує мислення, у якому було б поменше національних амбіцій і побільше загальнолюдських кондицій; що Господь не прийме очисну жертву без покаяння у витоках Росі – енергоінформаційному центрі загальнолюдського значення, Новому Едемі та Новому Єрусалимі.

Не розв'язаний ніким вузол і не вирішений мудрецами парадокс: світ нескінченний, а всі воліють мати точку відліку для власних діянь. Хтось танцює, співає і віщає від Стіни плачу, Парфенону і Форуму, а нам пристойно танцювати від Чорного Божого каменю Мару-в-Погребищі-на-Росі... «Кін» Руси-України / України-Руси – це нелицемірна точка опори для української національної ідеї «Україна без окраїн». Це одночасно і завітна точка прикладання благих зусиль; та «золота ланка», вхопившись за котру, ми витягнемо на світ Божий і примусимо засяяти вродженим «невечірнім» світлом Шевченкову «славу України». України, яка «займає цілком особливе місце під багрянницею Ісуса Христа, що накриває та забезпечує все людство, місце Третього уділу Пресвятої Богородиці...»

Сакральна історія Поділля знайшла своє відображення також у працях науковців української діаспори: В. Гарби «На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1797 – 1919): історична монографія й спогади сучасників» [94], І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» (в 4-х т.) [95], О. Хомчука «Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання» [96] та ін. Вони теж цікаві, інформативні, заслуговують на увагу широкого читацького загалу.

Знання сакральної історії, висновки, зроблені на її основі, – це, без сумніву, шлях до духовного зміцнення людства, дороговказ для української нації. Тому такими важливими й незаперечними є слова Василя Моргуна:

«Сакральна історія, як і національна ідея, повинні бути у кожного поважаючого себе народу. І український народ, що століттями просувався до кращої долі через піт, сльози, страждання, кров та вогонь, гідний її, як ніякий інший...»

Джерела та література:

1. *Віталій Давиденко*. Монастир. Третє вид., доповн. / Віталій Давиденко. – Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2013. – 280 с.: іл., фото; коль. вкл.
2. Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009 – 2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 340 с.
3. Визначні пам'ятки Вінниччини / Автор. кол.: Л. Гальчевська, Н. Добровольська, Т. Журунова, Л. Семенко та ін.; відп. за випуск К. Виsockька. – Вінниця, 2011. – 400 с.
4. Енциклопедія сакрального мистецтва Поділля. Храми Вінниччини: Альбом / Автор. колект.: Ігор Салецький, Олександр Онофрійчук, Анатолій Сварчевський, Роман Рудаков, Павло Петльований, Віталій Воскобойник та ін. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. – 132 с.
5. *Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю.* Туристичними маршрутами літописної Бакоти / Ю. А. Хоптяр, А. Ю. Хоптяр // Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [ред. кол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. – С. 413.
6. *Широцький К.* На руїнах Бакоти (з подорожніх вражень) / К. Широцький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. – Кн. 1. – 243 с.
7. Хмельниччина справжня. Фотокнига / Автор. кол.: Сергій Єсюнін, Володимир Захар'єв, Світлана Кабачинська, Ян Козельський, Сергій Прищепа та ін. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2007. – 156 с.
8. *Сицинський Е.* Древнейшие православные церкви Подолии / Е. Сицинський // Подольские епархиальные ведомости. – 1889. – №№ 2 – 3; – 1890. – №№ 16 – 17, 37 – 42, – 1892. – №№ 27 – 28.
9. *Сицинський Е. И.* Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Куковки Могилевского уезда / Е. И. Сицинський // Православная Подолия. – 1909. – № 41. – С. 1043 – 1053.
10. *Сицинський Е. И.* Южно-русское церковное зодчество / Е. И. Сицинський. – Каменец-Подольський (перевид. – Хмельницький, 1991. – 21 с.).
11. *Орловський П. И.* Матеріали для історії православної церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 гг. / П. И. Орловський // Польские епархиальные ведомости. – 1891. – №№ 23 – 25, 28 – 33;
12. *Орловський П. И.* Матеріали для історії православ'я и унії в Подолии во второй половине прошлого века / П. И. Орловський // Труды

Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. 8.

13. *Лобатинский С. М.* Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1875. – № № 11, 13, 19, 20, 21, 22; – 1876. – № № 1, 3, 4, 5.

14. *Лобатинский С. М.* Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1885. – № № 8, 9, 22.

15. *Лобатинский С. М.* К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5 – 6.

16. *Лобатинский С. М.* О раскольниках Подольской епархии / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1866. – № № 20 – 24.

17. *Похилевич Л. И.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии / Л. И. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864.

18. *Похилевич Л. И.* Уезды Киевский и Васильковский. Статистические и исторические нотатки / Л. И. Похилевич. – К., 1887.

19. *Лотоцкий А. И.* Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии / А. И. Лотоцкий. – Каменец-Подольский, 1898.

20. *Лотоцкий А. И.* Народное образование в Подолии в прошлом и настоящем / А. И. Лотоцкий // Кн. «Образование: Педагогический и научно-популярный журнал». – СПб., 1899. – № 4. – С. 71 – 91; – № 5. – С. 29 – 53.

21. *Лотоцкий А. И.* Брацлавский монастырь. Очерк истории / А. И. Лотоцкий // Календарь на 1897 год. – СПб., 1896.

22. *Лотоцкий О.* Церковно-правові основи автокефалії / О. Лотоцький. – Варшава: Друк. Синодальна. – С. 58 – 71. – (Відбиток з часопису «ЕЛПС»).

23. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – 320 с. (Праці Українського наукового інституту. – Т. V).

24. *Лотоцький О.* Автокефалія: У 2-х т. / О. Лотоцький. – Варшава, 1935 – 1938. – (Праці Українського наукового інституту. – Т. XVI, XXX).

25. *Лотоцкий И.* Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни / И. Лотоцкий. – Немиров: Типография р. Б. Шерра, 1900.

26. *Шипович І. Е.* Из истории Сатановского монастыря / *И. Е. Шипович* // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – С. 51.
27. *Шипович І.* Рожецкий или Микулинский монастырь / *И. Шипович* // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 28.
28. *Шипович І. Е.* Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда / *И. Е. Шипович* // Подольские епархиальные ведомости. – 1895. – №№ 17 – 18.
29. *Шипович І. Е.* Летопись Винницкого капуцинского монастыря / *И. Е. Шипович.* – Каменец-Подольский, 1902.
30. *Шипович І. Е.* О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней, отношений Брацлавщины и Подолии / *И. Е. Шипович.* – Винница, 2014. – 24 с.
31. *Шипович І. О.* Про Шаргородське духовне училище / *І. О. Шипович* // У кн.: Спогади про Михайла Коцюбинського: Видання друге, доп. – К., 1989. – С. 6 – 14.
32. *Липківський В.* Проповіді на неділі й свята: слово Христове до українського народу / *В. Липківський* // Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського. – 1988. – С. 172.
33. *Смірнов М. А., Романюк І. М.* Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир: Історичний нарис / *М. А. Смірнов, І. М. Романюк.* – Вінниця, 2009. – 120 с.
34. *Лисий А. К.* Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795 – 1995 / *А. К. Лисий.* – Вінниця, 1995. – 120 с.
35. *Лисий А. К.* Нариси історії Гніванського костелу / *А. К. Лисий.* – Вінниця, 1996. – 112 с.
36. *Лисий А. К.* Вінницький капуцинський монастир / *А. К. Лисий.* – Вінниця, 1996. – 128 с.
37. *Лисий А. К.* Нариси історії Мурафського костьолу / *А. К. Лисий.* – Вінниця, 2000. – 150 с.
38. *Лисий А. К.* Шаргородський костьол Святого Флоріана: історія, події, люди / *А. К. Лисий.* – Вінниця, 2003. – 200 с.
39. *Лисий А., В. Голоскевич.* Небо на землі. З історії Спасо-Преображенського кафедрального собору / *А. Лисий, В. Голоскевич.* – Вінниця: Видання Вінницької єпархії, 2008. – 88 с.
40. *Лисий А. К.* Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону: за слідчою справою ксьондза М. Туровського / *А. К. Лисий* // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 156 – 159.
41. *Лисий А. К.* Відомості про освячення Преображенського собору 1866 р. / *А. К. Лисий* // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 262 – 264.

42. *Лисий А. К.* Єзуїти у Вінниці / А. К. Лисий // Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 24 – 29.

43. *Нагребецький А.* Католицька святиня на Зведенівських пагорбах / А. Нагребецький. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 60 с.

44. *Нагребецький А. Н.* Храм Святого Брата Альберта на землях Княжої Луки / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2018. – 104 с.

45. *Нагребецький А. Н.* Шаргородщина: духовні скарбниці та люди. З історії духовних закладів району та про людей достойних / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. – 320 с.

46. *Пентюк Б. М.* Павлівка. Витоки духовності / Борис Пентюк / Серія «Моя Вінниччина» журналу «Вінницький край». – Вип. 41 / Ред. колегія: О. Крученко (голова), С. Василюк (заст. голови), В. Вітковський, С. Гальчак (науковий редактор), Н. Давидовський та ін. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 250 с.

47. Подольский патерик XX века или Краткие жизнеописания новомучеников, исповедников и подвижников благочестия земли Подольской / Составитель А. В. Сварчевский. – Винница, 2015. – 420 с.

48. Краткие жития винницких святых / Составитель А. В. Сварчевский. – Винница, 2018. – 228 с.

49. *Слободянюк П. Я.* Українська церква: історія руїни і відродження / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

50. *Смолінський В. І.* Церква на Поділлі: від найдавніших часів і до наших днів. Хроніка подій. Коментарі / В. І. Смолінський. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 116 с.

51. *Ровінський В., Михальчук О.* Православ'є на Подолі. Історичні нариси / В. Ровінський, О. Михальчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.

52. *Нестеренко В. А.* Політика радянської влади щодо релігійної освіти етнічних меншин на Правобережній Україні у 1920-і роки / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 121 – 133.

53. *Нестеренко В. А., Сторчовий В. М.* Процес над римо-католицькими священниками Кам'янець-Подільського 1922 р. / В. А. Нестеренко, В. М. Сторчовий // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга 1. – Львів: Логос, 2005. – С. 409 – 415.

54. *Сесак І. В.* Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – початку XX ст. / І. В. Сесак // Освіта, на-

ука, культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 80 – 90.

55. *Сесак І. В.* Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867 – 1917 рр.) / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 324 – 337.

56. *Блажевич Ю. І.* Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Ю. І. Блажевич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 76 – 97.

57. *Айвазян О. Б.* Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 16: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі». 22 жовтня 2010 року. – С. 51 – 63.

58. *Григорчук П. С., Кузьмінець Н. П.* Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 100 – 106.

59. *Зінько Ю. А.* Релігійне життя на Вінниччині у роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) / Ю. А. Зінько // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 136 – 140.

60. *Кононенко В. В.* Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945 – 1953 рр.) / В. В. Кононенко // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 141 – 145.

61. *Даниленко В. М., Романюк І. М.* Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-і – першій половині 60-х рр. (На матеріалах Вінницької області) / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 146 – 149.

62. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к-та наук: спец.: 07.00.01 Історія України / Галамай Олена Миколаївна. – К., 2006. – 20 с.

63. *Галамай О. М.* Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 81 – 84.

64. *Галамай О. М.* Безбожницька політика радянської держави (20 – 30-і роки ХХ ст. / О. М. Галамай // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2002. – С. 152 – 156.

65. *Галамай О. М.* Особливості релігійного життя на волинському Поділлі / О. М. Галамай // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Наук. збірник. – Т. 26. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 95 – 99.

66. *Галамай О. М.* Православ'я на Поділлі у 20-х роках ХХ століття / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 94 – 98.

67. *Галамай О. М.* Документи Державного архіву Вінницької області про обновленську церкву в 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 81 – 87.

68. *Галамай О. М.* Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай // Література та культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 159 – 164.

69. *Галамай О. М.* Релігійні чудеса на Вінниччині / О. М. Галамай // Вінниччина: історія та сучасність / За ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 50 – 54.

70. *Галамай О. М.* Передумови та причини перенесення центру Подільської єпархії з Кам'янця-Подільського до Вінниці / О. М. Галамай // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 111 – 116.

71. *Галамай О. М.* «Погорілківщина» у подільському православ'ї / О. М. Галамай // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 582 – 589.

72. *Галамай О. М.* Українське обновленство на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 9. – Вінниця, 2005. – С. 291 – 295.

73. *Зінченко А. Л.* Благочестя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Л. Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.

74. *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVII – в першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 179 с.

75. *Зінченко А. Л.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А. Л. Зінченко. – Київ: Дніпро, 1997. – 423 с.

76. *Арсен Зінченко.* Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський / Арсен Зінченко. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 156 с.

77. *Арсен Зінченко.* Новітня історія релігійних спільнот в Україні: Навчальний посібник для студентів спеціальності «Історія» / А. Л. Зінченко. – К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2011. – 408 с.

78. Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: Матеріали Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листопада 2007 р. / Упорядник А. Л. Зінченко; Всеукраїнське т-во імені Митрополита Василя Липківського. – К., 2008. – 240 с.

79. *Зінченко А. Л.* Ринкові зв'язки церковних маєтків Східного Поділля в першій половині XIX ст. / Зінченко А. Л. // Тези доп. IV Вінницької обласної істор.-краєзн. конференції. – Вінниця, 1986.

80. *Зінченко А. Л.* Маєтки православного духовенства на Поділлі в першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко // Тези доповідей VI Вінницької наукової обласної краєзн. конференції. – Вінниця, 1988. – С. 23 – 25.

81. *Зінченко А. Л.* Становлення української національної церкви на Поділлі / А. Л. Зінченко // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 354, 355.

82. *Зінченко А. Л.* Подільська специфіка відродження церкви / А. Л. Зінченко // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 91 – 97.

83. *Зінченко А. Л.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки / А. Л. Зінченко // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 104 – 114.

84. *Зінченко А. Л.* Благовісництво Василя Липківського / А. Л. Зінченко // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 104 – 125.

85. *Зінченко А. Л.* Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX сторіччя як історичне джерело / А. Л. Зінченко // Подільська старовина: Наук. зб. – Вінниця, 1993. – С. 205 – 213.

86. *Зінченко А. Л.* Українське селянство в обороні церкви в роки колонізації / А. Л. Зінченко // Матеріали Всеукраїнської науково-практич. конференції до 2000-ліття християнства. – К.: МІЛП, 2000.

87. *Зінченко А. Л.* Неоціненна спадщина українського православ'я: до 80-річчя УАПЦ / А. Л. Зінченко // Українська культура. – 2001. – № 9.

88. *Зінченко А. Л.* Архітектурний образ духовної єдності народу / А. Л. Зінченко // Релігійне життя Поділля: Зб. матер. Всеукр. наук.-те-

орет. конф.: До 1020-річчя хрещення Русі та 250-річчя Вінницьк. кафедральн Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 229 – 239.

89. Зінченко А. Роль християнської церкви у становленні суспільства й держави / А. Зінченко // Розбудова держави, 1996, № 11. – С. 47 – 50.

90. *Зінченко А.* «... Я люблю свою Батьківщину і свою рідну Церкву» / А. Зінченко // Київська Старовина. – 1993. – № 3. – С. 114 – 127.

91. *Зінченко А. Л.* Доля церковних дзвонів у 20-30-х рр. в Україні / А. Л. Зінченко // Київська старовина. – 1996. – № 6. – С. 98 – 105.

92. *Зінченко А. Л.* Подільська сторінка відродження національної церкви / А. Л. Зінченко // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 91 – 97.

93. *Моргун В. А.* МАР. «Поема вольного народа»: Вступ до сакральної історії України / В. А. Моргун. – Київ-Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ПРОМІНЬ», 2013. – 168 с.

94. *Гарба В.* На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1797 – 1919): істор. моногр. й спогади сучасників / В. Гарба. – Кліфтон, 1970. – 167 с.

95. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Т. IV: (XX ст.) / І. Власовський. – Нью-Йорк; Київ; С. Бавнд-Брук, 1990. – 416 с.

96. *Хомчук О.* Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання» / О. Хомчук. – Чикаго, Іллінойс (США), 2002. – 622 с.

*Андрій ХОПТЯР,
Юрій ХОПТЯР*

ДРЕВНЯ БАКОТА. ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ...

Серед давньоруських історичних культурних центрів в Україні можна виділити чимало чудових міст, і серед них мальовнича Бакота. Саме вона стала адміністративним і культурним центром Подністровського Пониззя у XII – XIII ст. Бакота розташовувалась на живописному лівому березі Дністра за 50 км від Кам'янця-Подільського Хмельницької області.

Значний вплив на розвиток цієї місцини мали торгівельні шляхи, що тут проходили між Сходом і Заходом, а також покроплений слезами і кров'ю страшний Волоський шлях татарського поновлення. В зв'язку з цим перепліталися добро і зло, любов і ненависть, але волелюбні, доброзичливі подоляни, дотримуючись християнської культури і моралі, жили і будували свою самобутність, творили власну історію. Незважаючи на досить драматичні сторінки своєї історії (монголо-татарське, польсько-литовське, турецьке, російське поневолення, тривалі війни і антиколоніальну визвольну боротьбу, національний, соціально-політичний гніт, етнокультурний геноцид, голодомор), подоляни зберегли свою національну, матеріальну і духовну культуру: мову, звичаї, обряди, традиції, фольклорно-етнографічні особливості.

Унікальними в цих місцях є природні умови. Подільські гори (Толтри, Товтри, Медобори), з невичайним рослинним та пташиним співом, копалинами, створюють своєрідний мікроклімат та екологію, являють собою Подільський національний парк. Річка Дністер з її численними притоками багаті на колоритну флору і фауну. Родючі перелогі чорноземи, розкішні сади, багатючий рослинний та тваринний світ, мінеральні ресурси, помірний клімат вигідно виділяють прилеглу до Бакоти місцину серед інших регіонів України. Такі природні умови безперечно впливають і на формування сприятливого духовного, соціокультурного середовища – побут, життєвий устрій та культуру місцевого населення [1, с. 242 – 244].

Бакота – це край високої духовно-релігійної культури. Тут збереглася пам'ятка, значення якої важко переоцінити – Бакотський скельно-печерний монастир. Понад вісім віків тому давньоруські ченці обрали для свого помешкання відлюдну місцину на схилі Білої гори, вирубали в скелі аскетичні келії, і жили глибоко релігійним життям, підтримуючи християнство ще до монголо-татарської навали XIII ст.

Перша літописна згадка про місто Бакоту, яке було розташоване на Дністрі в межах колишнього одноіменного села Кам'янець-Подільського району Хмельницької області до затоплення його в зв'язку із спорудженням Дністровської ГЕС, відноситься до 1240 р. Поруч з цим Бакота, як один з важливих міських осередків Середнього Подністров'я, формувалася задовго до першої згадки.

Вона знаходилася в регіоні порубіжжя двох розвинутих східно-слов'янських союзів племен: уличів і тиверців. В IX – X ст. все Подністров'я, як і решта території Пониззя, увійшло до складу Київської Русі. Формування Галицького князівства, до складу якого увійшло і Середнє Подністров'я з Бакотою, Ущицею, Каліусом та іншими містами і замками, розпочалося у другій половині XI ст. [2, с. 8].

Говорячи про ту частину Пониззя, яка безпосередньо пов'язана з її stolьним городом Бакотою, йдеться про лівобережжя Середнього Подністров'я з літописними містами Бакота, Ущиця, Каліус, а загальна площа регіону складала 2,6 тис. км². Що ж до самої Бакоти, то її дитинець займав понад 1 га, а центральна частина посаду – 9 га. Отже, загальна заселена міська площа в Бакоті становила 10 га. До міста прилягало кілька сільських поселень, які можна розглядати як пригородні села.

При загальній площі давньоруської Бакоти в 10 га, на ній могли проживати до 1,5 тис. міських мешканців. Якщо ж до цього додати населення сільської округи, то загальна кількість жителів Бакоти з передмістям може бути умовно визначена в 2 – 2,5 тис. чол. Таким чином, Бакота належала до середніх-малих міст на території Південно-Західної Русі. Порівнюючи з іншими давньоруськими містами, приведемо площі великих і середніх міст регіону: Галич (250 га), Звенигород (16 га), Луцьк (10 га) [2, с. 10 – 12].

Так порівняно невелике за площею давньоруське місто Бакота стало центром досить великої і високорозвиненої, як на ті часи, округи на території Середнього Подністров'я. Бакота мала всі основні компоненти, характерні для міського осередку свого регіону: дитинець, посад (або окольний «град»), замок і скельний монастир. До міста примикали землі з розвинутою сільськогосподарською інфраструктурою.

У XII – XIII ст. Середнє Подністров'я було втягнуто в міжусобну боротьбу як між Київським та Галицьким князівствами, так і між галицьким князем Данилом Романовичем і бакотськими боярами. Нарешті, Бакота і Середнє Подністров'я в цілому виступають в середині XIII ст. як територія, що пов'язана з активною боротьбою Південно-Західної Русі проти ординецьких завойовників.

У 1241 р. Літопис руський повідомляє, що Бакота стала центром міжусобної боротьби між галицьким князем Данилом і боярином Доброславом Судичем. Літопис з цього приводу зазначає: «Бояри ж галицькі Данила князем назвали, а самі всю землю держали. Доброслав (же) Мудич, попів онук, укняжився (був) і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління... І була смута велика в землі (Галицькій) і грабіж од них». Міжусобна боротьба стали однією з причин селянського антифеодального руху, який прокотився у 1241 р. Пониззям, а згодом поширився і на все Галицьке князівство [3, с. 14 – 15].

Поруч з цим у 1241 р. відбувалася міжусобна боротьба за Бакоту між болохівським князем Ростиславом Михайловичем і Кирилом-печатником (Кирилом), начальником княжої канцелярії, майбутнім митрополитом київським з 1246 по 1281 рр., який був направлений Данилом Романовичем для придушення заворушення в Пониззі. Тоді Кирилу вдалося відстояти Бакоту, а Ростислав пішов за Дніпро. Весною 1242 р. з метою наведення порядку до Бакоти і Каліуса прибув сам князь Данило Галицький. Проте порядок, який намагався відновити Данило Романович у зв'язку з перспективою продовження боротьби проти монголо-татар, укріплюючи міста Бакоту і Каліус, виявився короткотрасним.

У 1254 – 1255 рр. монголо-татарські завойовники на чолі з Куремсою активізували свої дії в Придністров'ї. Коли Куремса із своєю ордою підійшов до Бакоти, то старший города, боярин-намісник Митлій зрадив і перейшов на бік ворога. Тоді Данило Галицький послав свого сина Лева на Бакоту і той, напавши зненацька, схопив Милія і привів до Данила. Здавалося б, що зрадника буде покарано, проте замість покарання Милій отримав прощення і після повторної присяги був відпущений назад у Бакоту. Однак після прибуття у Бакоту Милій знову зрадив, віддавши місто татарам. То був складний час середньовіччя, коли у політичній боротьбі представники різних боярських партій часто зраджували князю і своєму народу. З літопису відомо, що першими заходами «нової адміністрації», під тиском ординських баскаків стало знесення оборонних фортифікацій як на Бакоті, так і в інших замках регіону. Після татарського погрому 1255 р. «не стало в Подільській землі ні одного міста, ні деревом рубленого, ні камінням будованого».

Так розповідає літопис про події середини і другої половини XIII ст.

У 60-х роках XIII ст. в Прутсько-Дністровському межиріччі кочував із своєю ордою татарський темник Ногай. Вже з 70-х років володіння Ногаєм утворили найзахідніший улус Золотої Орди, вздовж лівого берега Дунаю до Дністра. Галицький князь у 1280 р. був вимушений визнати верховну владу Ногаєм. До 90-х років XIII ст. він, розширюючи свої кочовища, обклав даниною сусідні землі. Після того, як Милій перейшов на сторону татар, Бакота з її давньоруським населенням на певний час стала адміністративним центром баскачества, яке утворилось як своєрідна буферна зона між галицькими і золотоординськими володіннями [4, с. 35].

На початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство намагалося протистояти пануванню ординців, однак значного успіху така протидія не мала. У 1323 р. Орда нанесла чергового удару по Південно-Західній Русі і посилила свою адміністрацію на Подільських землях.

В цей час на землі Південно-Західної Русі розпочався наступ литовських феодалів, зокрема князів Коріатовичів. Активність Литви розпочалася в 20-х роках і завершилася на середину 60-х років XIV ст. включенням цих земель до складу Великого князівства Литовського. В цьому зв'язку боярство Південно-Західної Русі підтримувало литовських князів, а їх об'єднане військо спільно виступило проти Золотої Орди. Перехід Подільської землі під владу литовських Коріатовичів припадає на середину 40-х років XIV ст. [6, с. 101].

Послаблення татарами Галицько-Волинського князівства приваблювало сюди і інші держави. Крім Литви, на цю територію почала зазіхати й Польща. Родючі землі Поділля, природно, були для литовських і польських феодалів «золотим дном», за володіння якими було варто й поборотися. Значний інтерес до земель Галицько-Волинської Русі проявила й папська курія, що продовжувала відігравати роль натхненника католицької феодальної агресії у Східній Європі.

В зв'язку з цим польський король Казимир III у серпні – листопаді 1349 р. захопив майже всю територію Галицько-Волинської Русі, а в 1351 р. – він домігся допомоги від папського престолу. За угодою 1352 р. Галицько-Волинську Русь розподілено між Кази-

миром III і великим князем Литовським Ольгердом. Польському королівству дісталась тоді Галицька земля, а Великому князівству Литовському – Волинь [7, с. 287].

У 1362 р. Ольгерд одержав рішучу перемогу над татарами на берегах р. Сині Води (Синюхи – притоки Південного Бугу). Рештки розбитих Ольгердом татар втекли частково в Крим та Добруджу. Територія Поділля була передана Ольгердом у володіння його племінникам – братам Коріатовичам: Юрію, Олександру, Костянтину і Федору. Саме вони заснували Смотрич, відновили Кам'янець, відбудували укріплення Бакоти. Західне Поділля було розподілено на п'ять адміністративних округів, із центрами у Кам'янці, Смотричі, Скалі, Червонограді і Бакоті. З цього часу місто Бакота поступово відходить на другий план у порівнянні з Кам'янцем та Смотричем і стає центром одного з подільських повітів.

В цей час активно розвивалися торгівельні зв'язки. У 1385 р. Костянтин Коріатович видав купцям з Кракова грамоту на вільну торгівлю з Поділлям. А у 1388 р. він, разом з братом Федором, пожалував своєму слuzі Немірі маєток (помістя) в Бакоті. У 1392 р. бакотський отаман, намісник Коріатовичів Неміра розписався на грамоті Федора Коріатовича в зв'язку з перестановкою владних повноважень у боярській еліті.

Правління Федора Коріатовича на Поділлі тривало недовго і уже наприкінці 1393 р. подільські землі перейшли під владу польського короля Владислава Ягайла. У 1395 р. Поділля переходить у володіння краківського воєводи Спитка з Мельштина, а після його загибелі у 1399 р. до Свидригайла Ольгеровича.

Однак у травні 1410 р. Подільські землі знову перейшли у володіння Литви і зокрема князя Вітовта, який заплатив за них 40 тис. коп. грошей. Протягом 20 років Вітовт володів Поділлям, а після його смерті поляки прагнули повернути назад ці землі. Між Ягайлом і нащадком Вітовта, Свидригайлом, спалахнула війна за володіння Поділлям. Чотири західні повіти було захоплено поляками, а Брацлав із Східним Поділлям залишилися під владою Литви. Бакотський повіт, що знаходився на порубіжжі цих регіонів, став театром найвпертішої боротьби між ворогуючими сторонами. У цій боротьбі Бакотський замок і саме місто були зруйновані, тому з цього часу припиняються письмові згадки про Бакоту. Останній документ, в якому згадується Бакота, як місто, це акт про пере-

мир'я, що було укладено між королем Ягайлом і Свидригайлом у 1431 р. У цьому документі зазначено, що обидві сторони зобов'язуються до завершення строку перемир'я не відновлювати Бакотський замок.

Протягом 1431 – 1434 рр. на землях Бакоти вибухнуло повстання. Скориставшись перемир'ям між Польщею і Литвою, за умовами якого Бакота і навколишні землі були визнані нейтральною прикордонною зоною між обома державами, бакотські селяни у 1431 р. вигнали з маєтків українських, польських і литовських феодалів і оголосили себе вільними людьми. Лише через три роки переважаючим силам польських військ після запеклого опору повсталих селян вдалося придушити повстання і загарбати значну частину Поділля. У 1434 р. Бакотський повіт увійшов до складу тієї частини Поділля, яка була приєднана до Польщі [8, с. 136].

Після вказаних подій Бакота перетворилася на містечко, що не відіграло колишнього значення. Бакотський замок після подій 30-х років XV ст. так і не відновився. Тому Бакотський повіт за новим територіальним поділом перестав існувати, а його землі увійшли до складу Кам'янецького повіту. Така трансформація привела до того, що на початку XVI ст. письмові джерела говорять про Бакоту як про рядове сільське поселення.

Хоча татари і були витіснені з Подільського краю, однак продовжували свої спустошливі набіги. У 1516 р. вони захопили в полон з території Волині й Поділля біля 150 тис. чол. Після таких набігів у 1530 р. в Бакоті числилося всього 3 дима. У 1565 р. помістя в Бакоті мав мешканець Кам'янця Станіслав Закревський. У 1583 р. документи вказують, що в Бакоті було уже 6 димів та згадується про 5 бакотських поміщиків-шляхтичів. На кінець XVI ст. Бакота і Ушиця знову лежали в руїнах.

У XVII ст. про Бакоту письмові джерела згадують у зв'язку з переписом населення у містах і селах Подільського воєводства (1661 р.) для подальшого оподаткування. Тоді Бакота була повністю розореною та спустошеною. В цей час в Бакотському регіоні зводиться фортеця в Студениці, яка, разом з містечком і прилеглими землями, належала польським магнатам Потоцьким. У XVII – XIX ст. Бакота перестала відігравати помітну роль і існувала як село Кам'янецького повіту Подільської губернії.

Процес становлення Бакоти як міста – адміністративного центру придністровського давньоруського регіону XII – XIII ст. – відбувся не тільки на основі соціально-економічного і політичного розвитку суспільства, а й у безпосередньому зв'язку з формуванням важливого релігійного осередку – спочатку язичницького, потім – християнського. Бакотський скельний печерний монастир вперше згадується в Литовсько-Руському літописі XIV ст. Розповідаючи про прихід литовських князів братів Коріатовичів на Поділля у 1362 р., літописець засвідчує, що ці князі відновляючи міста краю, прийшли і в Бакоту. Монастир в Бакоті існував задовго до приходу Коріатовичів, оскільки народні перекази донесли до наших днів розповіді про трагічні події, пов'язані з історією монастиря в середині XIII ст. За цими переказами, у скельному монастирі переховувалися від монголо-татар місцеві мешканці. Ординці наказали жителям покинути монастир. Після того як бакотчани не послухалися, то баскаки замурували вихід з святині. Тоді загинули десятки людей. Існують перекази про велику бібліотеку й скарби, які начебто зберігалися на території монастиря.

Місце розташування скельного монастиря пов'язане з урочищем «Монастирисько», що розташоване на Білій горі, на південно-східній околиці Бакоти. Біла гора підноситься над лівим берегом Дністра на 120 – 130 м. Вона займає площу понад 2 га і являє собою вапнякову скелю, яка особливо добре виділяється на висоті біля 50 м. На вершині Білої гори серед скель розташована печера, яка опускається своєрідним «гвинтовим» ходом. У нижньому оберті гвинта цієї печери знаходилися дві невеликі келії [10, с. 67 – 69].

Перші дослідження монастиря здійснив у 1883 р. відомий український історик В. Б. Антонович (1834 – 1908). Південно-Західний край скельного монастиря був значною мірою пошкоджений дією природних факторів. В результаті частина скель, в яких розміщувалися келії, відколоса і впала вниз. Поблизу входу до монастиря, на південній стіні, виявлено напис: «Благослови Христос Григорія игумена, давшого силу святому Михайлу». Пізніше над цим основним написом вибито меншими буквами: «Григорій воздвиг место се». З тексту випливає, що монастир було засновано на честь святого Михайла, а засновником монастиря був Григорій [3, с. 35].

Академік М. М. Тихоміров (1893 – 1965), який відвідав у 1962 р. Бакотський монастир і познайомився на місці з написами, вважає, що монастир міг виникнути в кінці XI – на початку XII ст. У 650 – 700 м на північний схід від монастиря розташовувався давньоруський феодальний замок.

Уявну реконструкцію Бакотського печерного монастиря дозволяють зробити відкриті ще у XIX ст. об'єкти з урахуванням тих конструктивних елементів, які місцями збереглися у скелях поблизу від входу до печерних скельних приміщень. Зокрема з південно-західного боку, при вході до монастиря існувала двоповерхова дерев'яна прибудова, яка прикривала доступ до келій і монастирської церкви. Прямі спорудження таких конструкцій маємо серед пам'яток давньоруського часу Карпатського регіону [9, с. 39].

Тривалий час Бакотський регіон досліджував академік І. С. Винокур (1930 – 2006). Виявлені ним археологічні матеріали дозволяють стверджувати, що скельний печерний монастир давньоруської доби XI – XII ст. виник у досить розвиненому до цього часу язичницькому осередку. Досвід історико-археологічних досліджень, а також літописні дані, показують, що давньоруські монастирі і церкви часто виникали саме на місцях попередніх центрів язичницької релігії [2, с. 197].

Бакотський скельний печерний монастир продовжував функціонувати і в післямонгольський час, в період, коли Поділля захопили в 60 – 70-х рр. XIV ст. литовські феодалі. Подальша доля монастиря безпосередньо пов'язана з історією Бакоти XIV – XV ст. Подібно до спустошення Бакоти, монастир також зазнав руйнації, а братію було розігнано (бл. 1431 р.). Після цього розорення монастирські келії, печери і усипальниця, очевидно, ще довго стояли порожніми. Пізніше овал верхньої скелі сховав під собою рештки давніх монастирських споруд. Цим якоюсь мірою пояснюється, що в печерах, крім речей церковних, виявлено й речі військового побуту (стремена, списи, наконечники стріл та інше).

У 1893 р. на місці давньоруської церкви Бакотського монастиря було споруджено нову дерев'яну церкву Всемилістивішого Спаса. Церкву було відновлено за ініціативою преосвященного Подільського Дмитрія на пожервування, зібрані священиком Є. Праницьким. Дмитрій здійснив 1 серпня 1893 р. освячення церкви

і з того часу, 14 серпня, на Маковея монастир став місцем паломництва віруючих не тільки Поділля, але й Буковини та Галичини.

Після жовтневого перевороту 1917 р. Бакота стає прикордонним селом, а монастир потрапив у прикордонну смугу, тому прохід до монастиря став обмеженим. Це спричинило занепад святині та руйнації дерев'яних конструкцій церкви. У 1940 р. кордони із приєднанням Буковини та Молдавії відійшли на захід, тому у Бакоті відновився звичайний режим пересування. Будівельний матеріал, що був заготовлений для будівництва прикордонної застави, селяни Бакоти використали для відбудови церкви. Тому у монастирі знову відновилися богослужіння, а з округи приходили віруючі.

Однак у 60-х роках ХХ ст. комуністичний режим у черговий раз повів наступ на релігію і церкву знову закрили. В цей час церковне приміщення знову зазнає руйнації. Безслідно зникають монастирські ікони, дзвін, бібліотека [5, с. 143 – 144]. У наш час Бакотський скельний печерний монастир внесений до реєстру пам'яток історії та культури держави. Поруч з цим необхідні значні кошти для проведення масштабної реконструкції монастиря.

Джерела та література:

1. *Баженов Л. В.* Про історико-статистичні описи населених місць Поділля ХІХ – ХХ ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1992. 252 с.
2. *Винокур І. С., Горішній П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994. 362 с.
3. *Горбняк Т. В.* Давня Бакота. Літературно-художнє вид. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.
4. *Гульдман В. К.* Пам'ятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901. 406 с.
5. *Васильєв В. Ю., Хоптяр Ю. А.* Населення подільських міст і містечок на рубежі 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. Кам'янець-Подільський, 1992. 252 с.
6. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. 367 с.
7. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі. Київ, 1975. 154 с.

8. Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982. 358 с.
9. Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. Каменец-Подольск, 1899. 317 с.
10. Широцький К. На руїнах Бакоти (з подорожніх вражень) // Літературно-науковий вісник. Львів, 1912. Кн. 1. 243 с.

Ірина ЗАХАРЧУК

БУША – ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА НАУКОВИХ ПРИПУЩЕНЬ

В основу статті покладено працю відомого українського вченого Антоновича Володимира Боніфатійовича «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. Труды VI археологического съезда в Одессе» (1884 г.)», виданої в Одесі в 1886 р. Авторка намагалася висвітлити етапи дослідження найзагадковішої пам'ятки Східного Поділля, зібравши разом версії краєзнавців, науковців, дослідників Скельного храму.

Ключові слова: Скельний храм, печерні комплекси, зображення, Буша, дослідники, олень.

Буша... Якими словами описати її? Чарівна, загадкова, вражаюча. А може прекрасна, містична, неповторна? Які б слова не прийшли вам на думку – все це Буша. Буша, яка прекрасна своїми краєвидами. Буша, яка цікава своєю історією. Буша, яка зачаровує містикою. Буша, яка сховалася поміж трьома горами: Поповою, Татарською і Леськівкою. Буша, яку омиває три річки: Мурафа, Бушанка і Суха Буша. Все це – моя Буша.

Історія села сягає своїми коріннями в глибину віків. Кількість історичних пам'яток вражає своєю кількістю та різночасовістю. В останні півстоліття археологами, істориками, краєзнавцями було зібрано чимало зразків матеріальної культури давніх народів, які

дали уявлення про те, які народи протягом багатьох тисячоліть проживали на цій землі.

Зрозуміло, що така місцина не могла бути не поміченою. І в серпні 2000 року, на території села Буші, було створено Державний історико-культурний заповідник «Буша». Площа заповідника складає близько 7 га., більшою частиною якого є парк кам'яної скульптури. Також на території заповідника є декілька пам'яток історичного значення. Це Замкова вежа з фрагментами підземних ходів (17 ст.), дохристиянський Скельний храм 2 – 9 ст. н. е.), музей археології або трипільський розкоп (5 – 3 тис. до н. е.), козацьке кладовище (17 – поч. 20 ст.). Також функціонує декілька музеїв: музей народних ремесел, етнографічний музей «Подільська хата», художній музей.

В 2019 році Державний історико-культурний заповідник «Буша» взяв участь та став переможцем Всеукраїнського конкурсу «Малі міста – великі враження». Сума проєкту складає 1 млн. 300 тис. грн. державного та місцевого бюджетів. Головна мета проєкту – відродження ткацької традиції регіону Східного Поділля та створення музею ткацтва.

Штат нараховує 22 чоловіка. Заповідник «Буша» – єдиний у Вінницькій області.

В 1986 році в с. Буша було започатковано пленер майстрів-каменотесів «Подільський оберіг». З легкої руки Сергія Кокряцького, очільника громадської природоохоронної та краєзнавчої експедиції «Поділля», що досліджувала пам'ятки Вінничини [1]. Щороку в серпні – вересні до Буші приїздять майстри з усієї України. Працюють 2 – 3 тижні, після чого проводиться свято і презентація робіт майстрів. Робіт нараховується близько 300, вони розміщені просто неба і утворюють парк кам'яної скульптури – один з найбільших у Європі. Багато робіт, витворів каменотесного мистецтва, прикрашають офіційні об'єкти села та району. Географія учасників – вся Україна. Вже більше 30 років Буша незмінно приймає скульпторів-каменотесів.

Однією з головних історичних пам'яток є Замкова вежа 17 ст. – мовчазний свідок буремних подій національно-визвольної війни 1648-54 років під проводом Б. Хмельницького. Пам'ятка археології та архітектури і містобудування, пам'ятка національного значення. За свідченням очевидців (Боплан, Ульріх фон Верден) за-

мок був класичною фортифікаційною спорудою XVI – XVII ст. і відігравав важливу роль в захисті південних кордонів. Він був знищений під час облоги Буші 28 – 30 листопада 1654 року польсько-татарським військом. Залишки замку розташовані на мисі, який утворений при злитті річок Мурафи і Бушанки. Займає площу 0,5 га. Висота 20 – 30 м над рівнем річки Мурафи.

Збереглась одна з дозорних башт (7 x 7 м) та склепінчастий льох.

Оборона Буші

Буша – місто-фортеця Брацлавського полку в XVII ст. 28 – 30 листопада 1654 року прославилась героїчною обороною від польсько-шляхетських військ.

Як написав у своїх спогадах учасник облоги Веспасіан Каховський, тоді у місті проживало 12 тис. мешканців і налічувалось 7 церков [2]. М. Грушевський вважав, що воно нараховувало до 15 тис. осіб (разом із козацькою залогою) [3]. У центрі міста була фортеця, яку називали «Малим Кам'янцем», порівнюючи її з неприступною Кам'янець-Подільською фортецею.

...На початку осені 1654 року обстановка на Україні була триожною. Польський сейм прийняв постанову про збільшення армійських військ у Польщі та Литві. Почалися окремі бої та сутички козаків з татарськими загонами від Дністра до Дніпра.

17 жовтня на чолі 30 тис. армії почав свій каральний похід на Поділля коронний гетьман С. Потоцький. Згодом військо розділили на три частини: під командуванням С. Потоцького, С. Лянс-коронського та С. Чарнецького. Польській армії здалися містечка Красне, Мурафа, Чернівці. Все, що було східніше Дунаєвець, жовніри піддавали «вогню і мечу», зносячи села і хутори. В умовах смертельної небезпеки до Буші потягнулися загопи опришків, козаків та молдавських повстанців. В місті зосередилося біля 8 тисяч осіб. Оборону фортеці очолили полковники Гречка та Гавратенко, сотники Зеленський, Зависний та Махаринський.

28 листопада під стінами Буші з'явився передовий загін польського війська. Опришки і козаки зробили вилазку і в бою біля фортеці розбили хоругви передового полку. Здобута перемога вик-

ликала у захисників Буші велику радість, і з цієї нагоди вдарили дзвони семи церков.

Незабаром підійшов з основними силами С. Чарнецький, почавши уважно вивчати систему укріплень, вишукуючи в ній слабо захищені місця. Польське військо почало свій наступ з боку брами. В перших лавах атакуючих йшли німецькі драгуни, очолювані майором Гембартом. Спалахнув жорстокий бій. Жовніри відчайдушно штурмували вали, а селяни, козаки, міщани і молдавські повстанці захищалися з небаченою мужністю. Але під тиском переважаючих сил ворога захисники міста почали відступати. Жовніри оволоділи валом та увірвалися у середину міста. Йшли бої за кожний будинок. У цей критичний момент, враховуючи напрям і силу вітру, козацький полковник Гречка наказав запалити будівлі в тилу поляків. Помітивши полум'я за спиною, яке швидко посилювалося і відрізало шлях до можливого відступу, жовніри здвинулися, послабивши натиск. Цим відразу ж скористалися захисники міста, які з новою силою вдарили на супротивника. У вирі запеклої січі було смертельно поранено німецького майора Гембарта, зазнав поранення в ногу С. Чарнецький, загинуло чимало шляхти. Польсько-шляхетські війська почали відступати і незабаром опришки та козаки повернули собі втрачені позиції.

В кінці дня (28 листопада) під стіни міста підійшли всі сили коронного війська. Його гетьмани вирішили послати наступного дня до обложених гінця з пропозицією скласти зброю. Промайнула сповнена тривоги ніч. Опришки, козаки, міщани, всі, хто перебував в Буші, готувалися до останнього бою. Безсумнівно, вони усвідомлювали всю реальність трагічних наслідків дальшої боротьби, розуміли, що кілька тисяч захисників неспроможні відбити приступи регулярної (30 тис.) армії з сильною артилерією. Але захисники вирішили битися до останнього, воліли за краще загинути в боротьбі, ніж здатися на ласку жовнірів. Тому, коли ранком до них прибув від коронного гетьмана сурмач з пропозицією здатися, вони, за одними даними, вивели його за вали і на очах жовнірів розстріляли, за іншими – прогнали, засвідчивши таким чином свою готовність битися до кінця.

Польські воєначальники вирішили розпочати генеральний штурм Буші з усіх сторін. При цьому С. Потоцький наказав кінноті злізти з коней і разом з піхотою йти на приступ укріплень. Було

залучено також різну обозну службу, яку використовували в найнебезпечніших місцях. Після гарматного обстрілу жовніри рушили на укріплення міста. Розпочався відчайдушний бій, який тривав до кінця дня. Захисники Буші успішно відбивалися, зазнаючи великих втрат. Почала відчуватися нестача резерву. Полковник Гречка вирішив зняти частину опришків і козаків з валів, що прикривали місто з боку ставу. Підвечір С. Чарнецький помітив, що з цього місця значно послабився вогонь обложених. Перевіривши глибину води в ставку, поляки зрозуміли, що через нього можна завдати удар по облозі Буші. Чарнецький почав діяти рішуче. Для більшої гарантії успіху задуманого плану наказав розкопати греблю. Коли вода трохи спала, кілька польських полків стрімко подалися через став до палісаду і валів. Удар був раптовий і дуже сильний. Опришки й козаки, яких було тут небагато, почали відступати. Хорунжий Балент зумів захопити найвищий шанець у системі укріплень і запалити дерев'яну вежу. Вітер дув у бік міських будинків і полум'я охопило найближчі з них. Серед обложених почалося сум'яття. Незважаючи на хоробрість, вони не могли зупинити атакуючих. Жовніри почали проникати до міста і в інших місцях. Та оборонці і не думали здаватися. Бій у палаючій Буші йшов за кожний будиночок. Загинули полковники Гречка та Гавратенко. Тоді захисники Буші, щоб не потрапити до рук ворога, почали самі підпалювати будинки і кидатися у вогонь. Польський офіцер Веспасіан Каховський засвідчує, що жінки разом з дітьми кидалися у полум'я та топилися в глибоких криницях. Дружина сотника Зависного, побачивши загибель свого чоловіка, сіла на бочку з порохом і, коли жовніри підбігли, запалила порох. Пролунав сильний вибух, від якого загинуло чимало ворогів, а рештки героїні потім знайшли за чверть милі від міста.

Розлючені мужнім опором та великими втратами, жовніри не жаліли нікого, вбиваючи всіх без винятку. Всю ніч з 29 на 30 листопада 1654 року палало мертве місто, з якого ранком залишилися руїни та згарища.

Оборона Буші стала прикладом мужності, виявом найвищих людських потуг перед лицем смерті, коли, захищаючи рідну землю, заради свободи, людина віддає найдорожче – своє життя.

Скельний храм

Найвідомішою та найцікавішою пам'яткою археології в с. Буша, яку називають бушанським дивом, подільською святинею, є дохристиянський скельний храм I – IV – IX ст. Розташований він на правому березі річки Бушанка на відстані 1 км. від злиття з річкою Мурафа. Найбільша цінність храму – наскельний рельєф, досліджений відомим київським вченим, істориком, археологом Володимиром Антоновичем у 1883 році. Саме в цьому році на доручення VI Археологічного з'їзду Володимир Антонович дослідив печери, розташовані на березі Дністра та його притоках у межах Подільської губернії. Вчений зібрав матеріали більш ніж про 30 печер, дослідивши тільки 15. Обстежені об'єкти дослідник розділив на дві групи: перша – природні печери зі слідами явної штучної обробки та слідами перебування людини в самій печері або біля неї в первісні часи; друга – печери, вирубані в скалах в історичні часи для різних культурних, культових цілей. До першої групи він відніс печери біля сіл Нечин, Студениця, Нагоряни, а до другої – печери у Жванці, Бакоті, Лядовій і Буші [4].

Створений в природній розщелині, храм вражає своєю таємничістю і неповторністю. Випадково відкрита в 1824 році під час земляних робіт місцевим поміщиком Остосю Ромуальдом Овсяним, ця давня споруда ось уже майже 200 років привертає увагу вчених. На VI з'їзді археологів в Одесі 1884 році вперше була оприлюднена інформація щодо дивної знахідки, розташованої на правому березі річки Бушанки. Коли і ким був створений цей рельєф, ким на протязі свого існування використовувався – ці питання ще й досі стоять відкритими.

Володимир Антонович в своїй публікації пише: «Кроме перечисленных выше пещер, в бассейне Днестра есть значительное количество других, более поздних пещерных сооружений, возникших уже в историческое время; пещеры эти или высечены в скале рукою человека для удовлетворения его культурных потребностей, или, может быть, в иных случаях возникли путем расширения и приноровления для новых нужд старых, первобытных естественных скальных расселин; но в таком случае как первоначальная форма древней пещеры, так и всякие следы быта ея первоначальных обитателей исчезли совершенно, уступив месть новым, более

развитым требованиям жизни. Как-бы переходной тип от типа древних троглодитских пещер до типа нового христианского составляет пещера, лежащая в селе Буше, Ямпольского уезда. Село это расположено в углу, образуемом слиянием рек Мурахвы и Бушки. Берега этих речек обнажают в Буше на довольно значительном пространстве пласт гранита (помилково; доведено, що це пісковик), в котором и выкопана пещера, осмотренная нами. Она расположена на правом берегу реки Бушки, несколько выше впадения ее в Мурахву. Вход в пещеру лежит на небольшой площадке, окруженной со всех сторон отвесными скалами, взаимно пересекающимися под углами различной величины. На южном конце площадки две скалы, пересекающиеся под острым углом, образуют как бы нишу. На верхних краях обеих скал, образующих угол, висечены глубокие горизонтальные рывтины, во всю ширину скал, как будто назначенные для того, чтобы удерживать доски деревянного потолка. Затем, миновав этот угол, встречаем вход в пещеру, стены и потолок пещеры состоят из гладких, ровных поверхностей гранитных скал. Длина пещеры – 10 м., высота – 1.40 м. и ширина в глубине пещеры – 2.20 м., но по направлению ко входу она сужается и около входа составляет 70 см. В левой стороне от входа висечена в скале продолговатая ниша, служившая, как бы ложем. Над ней висечена надпись *kan n perunian*.

Продвигаясь далее к востоку от входа в пещеру, мы встречаем продолговатую площадку, окруженную с трех сторон скалами, на которых начерчены разновременные надписи и изображения. На скале длиною в 6.50 м. и высотой 2.80 м., во всю длину на верхнем крае высечены две глубокие борозды, служившие, вероятно, для приделки деревянного потолка. Ниже их начертан квадрат и среди него неясный вензель, состоящий из латинских букв R. O., и еще ниже в одну строчку высечена польская надпись: *Ta Jaskinia odkryta przez W. Romualda Ostoja Owsianego r.1824 (эту пещеру открыл Ромуальд Остожа Овсяный 1824 года)*. Между этою скалою и следующею скалою находится промежуток длиною в 2 м. и шириною 90 см., в северном его конце до недавнего времени находился ход в другую пещеру, теперь совершенно заплывший землею и непроходимый. На скале длиною в 2.8 м. и высотой 2 м. вырезаны треугольник, с кружком внутри, ниже его польская надпись: *Pamięć: 1524:R: d 3 Junii (в память 3 июня 1524)* и еще ни-

же, во всю ширину скалы, вензель $H \pm IS$. Надпись на этой скале, несмотря на выставленный год, по способу вырезки и начертанию букв совершенно однородна с вышеприведенною надписью, обозначенною 1824 годом, и, вероятно, начертана в одно время с нею.

Наконец скала высотой в 2.30 м. и длиной 3.20 м. покрыта изображениями гораздо более древними, выдающимися на скале в виде высокого рельефа. Изваяние это изображает следующую группу: с одной стороны стоит дерево без листьев, разделяющееся на 4 ветви; на одной из ветвей – горизонтальной – сидит петух; под деревом стоит на коленях человеческая фигура, изображенная в профиль и несколько напоминающая своими контурами каменные бабы; фигура эта держит в руках чашу, совершая будто либацию (безкровне жертвоприношения, треба). Сзади за человеческою фигурою, стоит фигура оленя с ветвистыми рогами; последняя притом поставлена, по-видимому, как изображение не живого, а монументального оленя, ибо ноги его опираются на умышленно выкованный под ним пьедестал. Между рогами оленя и петухом находится квадрат в виде рамки, но произведенный не рельефом, а выдолбленный в скале, что наводит на мысль, что квадрат этот высечен не оновременно с остальными фигурами, а, вероятнее всего, в гораздо позднее время. Высота рельефа выпуклых фигур в разных местах различна. О древности происхождения рельефа свидетельствует то обстоятельство, что гранитная скала, на которой он изсечен, выветрилась после изсечения неравномерно, и на поверхности ее образовались глубокие продольные борозды, которые пересекают равно гладкую поверхность скалы и висечены на ней фигуры.

В ближайших окрестностях пещеры найдены много кремневых осколков и в том числе несколько экземпляров совершенно явственных отбивных кремневых орудий» [5].

Походження горизонтальних заглибин пов'язують з місцевим паном Остосю Ромуальдом Овсяним, який жив в Буші з 1820 по 1830 рік. Пан був дуже ексцентричним з паршивим характером, і його відносини з селянами були вкрай поганими, що стало причиною частих пожеж у маєтку Овсяного. Але ексцентричний характер пана зробив свою справу, і він наказує побудувати нове перекриття над печерами і поселяється в ньому, щоб уберегтися від підпалів. Саме він наказує висікти на скелі написи та вензеля, які

збереглися і донині. Втім жив у печерах він недовго, Остою знайшли мертвим в храмі в 1831 році. До цих пір достеменно не відомо чи він повісився сам, чи йому допомогли, але місцеві легенди пов'язують його смерть з відомим месником Устимом Кармалюком. Втім, документальних підтверджень цьому факту немає.

«Относительно рельефа, изображавшего группу, он иссечен был, конечно, гораздо раньше, и преданий о времени его происхождения и о его значении не сохранилось. Мы не берем на себя задачи комментировать значение этого рельефа, осмелимся, однако, высказать предположение, что изображенная на нем группа представляет сцену из славянского, предшествовавшего христианству религиозного культа; на предположение это нас наводит жертвенное и символическое значение петуха у славян язычников, явствующее как из текста «Истории» Льва Диакона Калойского, так и из изображения на бляхе, которою окован был турий рог, найденный Д. Я. Самоквасовым в Черной могиле. Символическое значение оленя, или тура-оленя, носящего на рогах солнце, то разные символические предметы, мы встречаем в древнейших колыдках.

Наконец, сходство человеческой фигуры с изображениями каменных баб указывает на давнее происхождение рельефа. Впрочем, на предположении этом, слишком может быть поспешном, мы не намерены настаивать, предоставляя комментировку группы лицам, специально посвятившим себя изучению мифологии и символистики славянской», – писав Володимир Антонович [6].

Велика кількість вчених сучасності (істориків, археологів, мистецтвознавців) намагалися розгадати загадку Бушанського рельєфу. В. Антонович, Б. Рибаків, Г. Вагнер, В. Даниленко, О. Формозов, І. Винокур, Р. Забашта – це далеко не повний перелік вчених, які займалися цим питанням. У 1961 році В. М. Даниленко провів археологічні розкопки Скельного храму. Найдені ним уламки ліпного давньослов'янського посуду стали підставою для датування пам'ятки VI – VII ст. н. е., зв'язку її зі східнослов'янськими племенами тиверців. Наскальне зображення він датував кінцем IX – поч. X ст. н. е.

Більшість науковців відносять створення пам'ятки до часів язичницької Русі II – IX ст., але є думки і відносно пізнішого створення.

Відомий український археолог, дослідник, доктор історичних наук, академік АН Вищої школи І. С. Винокур у 1985 році з експедицією з Кам'янець-Подільського інституту продовжив дослідження, розпочаті В. М. Даниленком. Було проведено археологічні розвідки, в результаті яких виявлено велику кількість матеріалів різних історичних періодів. Експедиція І. С. Винокура працювала впродовж двох польових сезонів та провела розчистку всіх скельних розколин храмового комплексу. Вона виявила, що храм складається з 4-х приміщень різної площі. Перше приміщення розміром більше 50 кв. м., найбільше. Саме в ньому знаходиться композиційно-горизонтальний рельєф площею 9 м. кв. На рельєфі зображено дерево, на одній з гілок вибито зображення півня у профіль, повернутого ліворуч. Під деревом у профіль зображено стоячу навколішках людську постать. У руках, витягнутих перед собою та зігнутих у ліктях, вона тримає округлий предмет, можливо, чашу. За спиною людини, на вищому постаменті, зображення оленя, тулуб якого подано в профіль, а роги у фас. Посередині рельєфу, у верхній частині, вирізьблено прямокутну рамку, яка виділена подвійною рельєфною лінією. Посередині рамки частково зберігся напис, який В. М. Даниленко реконструював за фото, зробленим В. Б. Антоновичем у 1883 році: «Аз.....єсмь...Миробог...жерец...Ольгов».

На протилежній від рельєфу стіні вибита горизонтальна ніша, що на думку Винокура, використовувалась, як місце для язичницьких підношень. Над нішею напис польською мовою, який в перекладі звучить: «Ця печера відкрита Ромуальдом Остоя-Овсяним у 1824 р.». Над написом прямокутна заглибина. На північно-східній стіні вибито схематичне зображення всевидячого ока, а нижче напис: «В пам'ять про 3 червня 1524 року». Під написом зображено хрест з монограмою Христа з боків. Згідно з даними палеографії, написи створені одночасово [7]. Над рельєфом, на стіні, є повздовжні пази від дерев'яних перекриттів, які були над іншими приміщеннями комплексу.

Приміщення 2,3,4 були відділені від центрального кам'яними стінами. Також було знайдено залишки печі. Третє приміщення – це коридор, що з'єднує всі приміщення. В четвертому приміщенні розчищено дві, вибиті у скелі, ніші. На цій же стіні вибито латинськими літерами напис: «KAN. H. PEYUNIAN», що повторюється

двічі. І. С. Винокур припускав, що напис – це звернення до Христа ченців-самітників, а четверте приміщення – своєрідна келія монаха.

При дослідженні верхніх ярусів скель, було виявлено руїни кам'яних фундаментів, що стало основою для припущення існування верхнього храму або каплиці, сторони якої були чітко орієнтовані по сторонах світу. При розкопках всіх кімнат було виявлено різночасовий керамічний матеріал, завдяки якому І. С. Винокур встановив загальну хронологію Бушанського скельного комплексу.

Найраніший період використання скельних приміщень відноситься до кінця IV – поч. V ст. – знахідки кераміки черняхівської культури, VI – VIII ст. – ранньослов'янської, XI – XIII ст. – давньоруської. Написи латинською свідчать про проживання в храмовому комплексі ченців-пустельників. Сюди ж відносять залишки каплиці. Завершення функціонування комплексу відносять до 1654 року, коли Бушу знищило військо Речі Посполитої.

Саме І. С. Винокур ініціював будівництво накриття над Скельним храмом. У 2008 році його було побудовано. Київський вчений Ростислав Забашта пише: «Непереконливими є намагання деяких авторів тлумачити дату 3 червня 1524 року з меморіального польськомовного (точніше польсько-латинського) тексту, викарбованому на північному простінку центрального приміщення, *Pamies: 1524:R: d 3 Junii*, як пряме або майже пряме свідчення конкретних подій в історії освоєння скельних розпадин, а саме: облаштування на цьому місці осідку (келії) монахів католицького ордену театинців, появи самого монументального рельєфу, присвяченого, за ще однією версією, пам'яті загиблих під час імовірного спустошення Буші наїзниками – татарами під час їхнього походу на подільські землі 1524 року. Названі припущення не отримують чіткого й однозначного підтвердження серед доступних нині археологічних, епіграфічних, іконографічних та писемних джерел»[8]. «Натомість за способом виконання і накресленням букв останній напис демонструє тотожність із написом Р. Овсяного 1824 року. На це зразу звернув увагу В. Антонович і не заперечив жоден наступний дослідник» [9].

«Покинутый скит был небольшим; скорее всего, здесь жил один православный монах-отшельник. Об этом свидетельствуют и

дважды выбитая на стенах скального помещения фамилия. Надпись сделана антиквой: KAI. H. PEYUNIAN. Каетан Пеуниан. Буква H – указывает, что житель пещеры был сыном Господним, то есть церковнослужителем. В 1987 году над скальной щелью был обнаружен фундамент дома XVI – XVII веков, который был четко ориентирован по сторонам света. Ученые считают, что здесь когда-то стояла церковь святой Барбары – Баси – Буше, и своим появлением она обязана рельефу и его легенде. Одно можно сказать с уверенностью: люди здесь жили не одну тысячу лет. Труднее всего определить время создания Бушанского рельефа. Оказывается, шляхтич Овсяный не только нашел изображение, но и откопал его. Современные археологи считают, что именно это в данном случае делает неприменимым метод радиоуглеродного анализа, ведь датировать по органическим остаткам, законсервированным в грунте или песке, можно лишь слой, открытый недавно.

Ромуальд Овсяный оставил и еще одну загадку. В тексте его надписи, вырубленной рядом с Бушанским рельефом, сообщается, что она сделана в память о событиях 1524 года. Что это за дата? Ведь в указанном году в истории края не зафиксировано ни одного значительного события, кроме татарского набега. Но киевский профессор Владимир Антонович, исследовавший в 1883 году пещерные монастыри Приднестровья, сообщил на археологическом съезде в Одессе, что сюжет, вырубленный на огромном валуне близ входа в небольшую узкую пещеру, нанесен еще в дохристианские времена. Академик Борис Рыбаков, поддерживая версию дохристианского создания рельефа, констатировал, что подобного изображения нет нигде в мире. Древний художник вырубил на скале раскидистое дерево без листьев, петуха, оленя, коленопреклоненного человека и таинственный четырехугольник, удивительно напоминающий... телевизор. Века неумолимо разрушали этот древний памятник – многие его детали едва различимы.

Лишь в одном месте, в Болгарии, есть нечто похожее, но с совершенно иным сюжетом, – так называемый «Мадерский всадник», датируемый VIII веком. То есть создан он в те времена, когда в Болгарии еще были не цари, а ханы. Некоторые украинские историки утверждают, что Бушанский рельеф создан еще раньше, в дославянскую пору. Они мотивируют это тем, что подобное изображение не характерно для славянских традиций. Не

получило подтверждения и предположение, что рельеф был привезен из других краев, поскольку он вырезан над поверхностью выступающего из земли природного камня». «Часть научных работников относят Бушанский рельеф к памяткам культуры «языческих» времен. Они усматривают сложность композиции, ее неразгаданность в том, что рядом с изображением человека присутствуют изображения дерева, птицы, животного.

Ростислав Забашта, вслед за историками Формозовым и Сенцовым, считает рельеф позднехристианским памятником (что, однако, не делает его менее интересным для науки). Р. Забашта полагает, что здесь изображен святой Онуфрий – один из ранних христианских аскетов-отшельников. Кстати, Онуфрий – один из почитаемых святых на Руси; его изображение есть и в киевском соборе Святой Софии. А найденные археологами предметы быта и фрагменты керамики ученый относит к позднему средневековью» [10], – написав наш земляк, відомий український дослідник, професор історії В. Березяк у своїй статті «Загадка происхождения Бушанского рельефа (50 знаменитых загадок истории Украины)».

Сьогодні Скельний храм найбільш відвідувана пам'ятка Державного історико-культурного заповідника «Буша». Він є святиною та сакральним місцем для людей дохристиянських вірувань. Рельєфне зображення дерева без листя, півня, оленя і людини навколішках викликає захоплення, здивування. Нічого подібного немає в Європі, а, можливо, й в усьому світі. Тисячолітня скеля зберегла дух далеких вірувань, давню символіку, створену невідомим автором для нащадків.

Але є в Буші пам'ятки значно давніші. В 2005 – 2009 роках студентами та викладачами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського на Замковій горі проведено археологічні розкопки. На площі 150 метрів було виявлено залишки трипільського житла (4 тис. р. до н. е.), незначні залишки чорноліської культури та залишки житла пізнього середньовіччя. Дирекцією заповідника було вирішено зберегти розкоп для нащадків. Для цього над розкопом було збудовано захисний павільйон – Музей археології.

Козацьке кладовище XVII – поч. XX століття вражає спокоєм і красою. Старий сільський цвинтар у Буші входить до комплексу об'єктів історико-культурного заповідника. Кам'яні хрести XIX

століття, що тут збереглися, є цінними пам'ятками місцевого народного каменяряства. Вони виготовлені із місцевого каменю-пісковіку, якого в нашій місцевості величезні поклади. У ХІХ ст. народний каменярський промисел у цих краях був доволі розвинений, зокрема в Букатинці, Ярузі, Русаві, Стіні, Яланці, Мервинцях, Дзигівці, Бандишівці та інших селах краю. На виготовлення хрестів, окрім коминів, жорен, грудобоїв, стовпів тощо припадав найбільший відсоток серед продукції.

Проминувши село Бушу і рухаючись у північно-західному напрямку уздовж лівого берега річки Бушанки проти течії, за 1 км від села ввійдемо у лісовий масив, який споконвічно люди називають «Гайдамацьким яром».

«Гайдамацький яр»

Це геологічний заповідник, один із 28 в Україні. Його площа досягає 96 га. «Гайдамацький яр» сповнений неповторної й величавої краси. На глибині 35 м в'ється грайлива мілководна річечка, яка з усіх сторін поросла густим лісом. Ростуть тут тридцятиметрові грабові дерева, широколисті клени, рідкісні породи вільхи та величезна кількість кущів.

Уздовж Бушанки височать велетенські скелі з пісковіку. Одну з них називають «Висячою» або «Завішаною». Це дивовижна композиція з каменів. Спираючись на два стрімчаки, на висоті 9 – 10 м зависла десятитонна піщана глиба. Перебуваючи біля підніжжя скелі, дивуєшся – яка сила стримує такий велетенський камінь?

Рухаючись вгору по річці, натрапляємо на гігантські скульптури, витворені дощами, сонячними променями та вітром. Цей піщаний каньйон нагадує собою казку. Одна скеля дістала назву «Гриб», що дійсно нагадує велетенський за розміром гриб, ніжка якого досягає 9 м, верхня частинка «грибоніжки» – 1,2 м, а «шапочки» – 6 м.

Особливого та шанобливого ставлення до себе дістала скеля «Гонтів камінь». За народними переказами, ватажок селянського повстання Іван Гонта навідувався до місцевих гайдамаків, зупинявся тут і улюбленим місцем для його роздумів була наче саме ця

скеля над річкою Бушанкою. Вона лежить в самій річці й омивається її водами.

* * *

Славне село Буша відоме також майстрами народної творчості. Недарма в мистецьких колах його називають Містечком творчих людей. Художники, каменотеси, майстри з виготовлення народної іграшки, витинанки, писанки, вишивальниці – ось неповний перелік здібностей бушанців. Чимало їхніх робіт можна побачити відвідавши Бушанський музей народних ремесел.

Протягом багатьох років заповідник «Буша» підтримує та популяризує розвиток народних ремесел, зберігає пам'ять про героїчне минуле нашого народу, відроджує славні традиції предків і охороняє історичну спадщину України. Бо хто не пам'ятає минулого – не має майбутнього.

Буша – це місце особливе.
Вона дарує людям крила,
Якщо потрібно це душі,
То завітайте до Буші...

Джерела та література:

1. Цвігун Т.О. «Буша». Вінниця, 2009 р. С. 6.
2. Каховський Веспасіан. «Аналли Полонія». Краків, 1682. Т. 1. С. 444 – 446.
3. Грушевський М. «Історія України-Руси». Київ, 1931. Т. 9. С. 10.
4. Рудь В. С., Косаківський В. А. «Буша. Скельний храм: історія дослідження». Вінниця, 2009. С. 45.
5. Антонович В. Б. «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.), Одесса, 1886. Т. 1. С. 86 – 102.
6. Антонович В. Б. «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.), Одесса, 1886. Т. 1. С. 86 – 102.
7. Рудь В. С., Косаківський В. А. «Буша. Скельний храм: історія дослідження». Вінниця, 2009. С. 49 – 50.

8. *Забаица Р.* «Архітектурно-будівельний складник Бушанського комплексу» // «Студії мистецтвознавчі». КИЇВ, 2011. С. 81.

9. *Забаица Р.* «Архітектурно-будівельний складник Бушанського комплексу» // «Студії мистецтвознавчі». КИЇВ, 2011. С. 81.

10. Джерело: https://www.e-reading.club/chapter.php/1016273/12/50_znameniyh_zagadok_istorii_Ukrainy.html)

Світлана Собко

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ – ПЕРШОДОСЛІДНИК БУШАНСЬКОГО РЕЛЬЄФУ

Історик, археограф, етнограф, геральдист, один з найяскравіших представників славної когорти української наукової інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХст., співорганізатор і активіст Київської громади – об'єднання демократичних сил, якому на кілька десятиліть судилося стати головним осередком вітчизняного патріотичного руху, Володимир Антонович все своє життя присвятив науці, він увійшов в історію як вірний син України, один з головних провідників її національного поступу [1].

Володимир Боніфатійович Антонович (1834 – 1908) народився в містечку Махнівка на Козятинщині. Мати походила із збіднілої шляхетської сім'ї, батько був гувернером в багатих польських родинах, потім держав пансіон-інтернат в Одесі для гімназистів. Закінчивши одеську гімназію, Володимир за наполяганням матері в 1850 р. поступив на медичний факультет Київського університету [2, с. 53]. Закінчивши навчання і пропрацювавши рік лікарем під час спалаху холери в Чорнобилі та Бердичеві [3, с. 86], він поступає на історико-філологічний факультет того ж університету. В 1862 р. В. Б. Антонович розпочав свою педагогічну діяльність у 1-й Київській гімназії і кадетському корпусі на посаді викладача латинської мови. Також, протягом багатьох років Володимир Боніфатійович працював в архівах Києва, Москви, Петербурга, Львова,

Кракова, Варшави, Риму.

З іменем Володимира Антоновича пов'язано становлення української археології як науки. Він брав активну участь у підготовці та проведенні III (1874) та IX (1899) Археологічних з'їздів у Києві, у 1880 році був учасником Археологічного конгресу у Ліссабоні. У 1882 році Антонович став одним з ініціаторів заснування першого в Україні історичного журналу «Киевская старина», активно співпрацював у ньому. З 1883 року Антонович працював в університеті як професор. Серед його учнів – відомі вчені Дмитро Багалій, Петро Голубовський, Михайло та Олександр Грушевські, Митрофан Довнар-Запольський, Василь Данилевич, Іван Лінниченко. Лише після смерті Антоновича стало відомо, що він таємно од всіх щороку виділяв із власних гонорарів стипендії гімназістам і студентам. Вчений був нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня (1874) та орденами св. Станіслава 2-го (1870) та 1-го ступенів (1903). У 1902 році він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук.

На початку 1880-х років цивільною дружиною Антоновича стала його учениця археолог Катерина Мельник, з якою він офіційно одружився у 1902 році після смерті його першої дружини Варвари. Доля Катерина Мельник тісно пов'язана з наукою і дослідженнями Антоновича [4]. У 1877 році вона екстерном складає екзамени за гімназичний курс, поступає на математичний факультет Київських вищих жіночих курсів, з часом вона перводиться на історико-філологічний. В 1883 році закінчує навчання. В 1883 – 1884 рр. Московське Імператорське археологічне товариство направляє її в якості асистента професора В. Б. Антоновича для проведення археологічних розвідок на Поділлі і Херсонщині [5, с. 76, 80].

Катерина Миколаївна упорядковувала домашній архів вченого, а у 1932 році підготувала до друку 1-й том «Творів» Антоновича (інші томи світу не побачили). На сторінках єдиного тому «Творів» привідкривається завіса життя В. Б. Антоновича і навіть є згадки про наступні моменти «...Мусимо ще зазначити до уваги наших читачів одну, загальну рису цілого видання. В. Б. Антонович, що віддав усю працю цілого свого життя на всебічне дослідження й вивчення етнологічного типу, історії культури та історичного процесу рідного українського народу в його найдав-

нішому і ближчому минулому, сам доволі рідко вживав у друку слово Україна, українці, український, замінюючи його раз-у-раз назвою: юго-западный край, южнорусский край, южно-русский народ. Ця ненормальність пояснюється обов'язковими цензурними умовами тих часів, – бо майже до 1906 р. слово «український» вільно друкувалось за царату лише для означення спеціальної породи – сірих волів, «украинский рогатый скот №»; що ж до людей – українці були тільки «злонамеренные украинофилы», інакше «мазепинцы-сепаратисты». В таких неймовірних умовах доводилось авторові протягом майже півстоліття ширити розвиток української демократичної ідеї» [6].

У 1883 році за дорученням Розпорядчого комітету VI Археологічного з'їзду професором Київського університету Володимиром Антоновичем уперше було проведено археологічне обстеження печер у частині лівобережного Подністров'я [7].

У своїх описах вчений згадує печери у Кривчику, Хороброві, Карачківцях, Жванці, більш детальні дослідження ним були проведені у Бакоті, Нагорянах, Лядові та Буші. У розпорядженні В. Б. Антоновича були свідчення про десятки печер на території Подністров'я, але перепонами в дослідженнях були, як недоступність самих печер, так і відмова у співпраці від місцевих жителів.

При обстеженні печер та прилеглих до них територій В. Б. Антонович проводив фотофіксацію, знімав обміри та робив плани приміщень, тобто, напевне вперше, науково класифікував і систематизував печерні комплекси. Його роботи є своєрідним фундаментом для майбутніх науковців. Більш детальніше варто зупинитись на пам'ятці світового значення під назвою «Скельний храм», що знаходиться у селі Буша Вінницької області, саме В. Б. Антонович у 1884 році на археологічному з'їзді в Одесі зазначав, що ця пам'ятка «представляет редчайший тип рисунка не только у нас, но и в Европейской Археологии...» [8, с. 122].

У своїй роботі «О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии» В. Б. Антонович детально описує наскельний рельєф (текст публікації в перекладі на сучасну російську мову зі збереженням авторського стилю викладу матеріалу): «...Изваяние это изображает следующую группу: с одной стороны стоит дерево без листьев, разделяющее на 4 ветви; на одной из ветвей – горизонтальной – сидит петух; под деревом стоит на коленях челове-

ческая фигура, изображенная в профиль и несколько напоминающая своими контурами каменные бабы; фигура эта держит в руках чашу, совершая как будто либацию. Сзади за человеческою фигурою, стоит фигура оленя с ветвистыми рогами; последняя притом поставлена, по-видимому, как изображение не живого, монументального оленя, ибо ноги его опираются на умышленно выкованный под ним пьедестал. Между рогами оленя и петухом находится квадрат в виде рамки, но произведен не рельефом, а выдолбленный в скале, что наводит на мысль, что квадрат этот высечен не одновременно с остальными, а, вероятно, в гораздо позднее время» [9, с. 46].

На основі подібності зображених на рельєфі дерева, півня і оленя персонажам язичницької міфології, а також стилістичної близькості між представленою на рельєфі людською постаттю жерця і кам'яними ідолами вчений висловив думку про зв'язок бушанського рельєфу з традицією давніх слов'ян язичників. За 138 років, що пройшли від часу відкриття пам'ятки, до неї звертались численні дослідники – історики, археологи і мистецтвознавці: Ю. Сецинський, В. Гульдман, А. А. Спіцин, Д. В. Айналов, Б. О. Рибаків, М. Ю. Брайчевський, Г. К. Вагнер, В. М. Даниленко, О. О. Формозов та ін. Більшість вчених віднесла цю цікаву пам'ятку до категорії давньослов'янського язичницького храму, хоч існували розходження у його більш-менш точній хронології (від перших століть нової ери – до XII – XIII ст.).

Поверхня Бушанського рельєфу нерівна, досить вивітрена, з багатьма тріщинами, які в тій чи іншій мірі пошкодили малюнок. Сьогодні вже втрачені верхня частина голови людини, а також нижня частина її ніг [10, с. 111 – 118].

У 1961 р. В. М. Даниленко провів у с. Буші розвідкові розкопки на місці скельного храму. На основі кількох уламків ліпного давньослов'янського посуду, знайдених при розкопках у скельному приміщенні поблизу рельєфу, він відніс пам'ятку до VI – VII ст. н. е. Сам скельний рельєф дослідник відніс до кінця IX – початку X ст. н. е. На жаль ці розкопки торкнулися лише незначної площі у центральній частині храму.

Завершення археологічного дослідження скельного храму пов'язане з ім'ям Іона Срулевича Винокура – відомого археолога, доктора історичних наук, академіка АН Вищої школи. Важко не-

дооцінити його внесок у розвиток археологічної науки на теренах Поділля й України в цілому.

Після закінчення досліджень І. С. Винокур ініціював зведення захисного павільйону над приміщенням скельного комплексу. І після створення у 2000 р. Державного історико-культурного заповідника «Буша» такий павільйон нарешті збудовано.

У Буші, у 1985 р., керуючись експедицією Кам'янець-Подільського інституту, І. С. Винокур продовжив розпочаті В. М. Даниленком археологічні розкопки приміщення скельного комплексу. У результаті цих розвідок виявлено велику кількість матеріалів, які відносяться до різних епох. Упродовж двох польових сезонів археологічна експедиція провела розчистку практично всіх розколин, пов'язаних з основним приміщенням скельного комплексу.

Посередині рельєфу, у верхній частині, вирізьблено прямокутну рамку, яка виділена подвійною рельєфною лінією. Посередині рамки частково зберігся напис, який В. М. Даниленко реконструював за фото, зробленим В. Б. Антоновичем у 1883 р.: «Az ... есмь... Миробог... жерец... Ольгов» [9, с. 49 – 53].

Тоді ж, як вважають дослідники, над скельним зображенням був споруджений дах, про що свідчать два похилених пази, видобані у верхній частині кам'яної стіни по всьому основному периметру приміщення. Ці перекриття відновлювались та ремонтувались у більш пізній час і згоріли під час пожежі у 1654 р.

Під час археологічних розкопок були відкриті рештки двох інших приміщень скельного храму з латинським написом. Очевидно, ці приміщення у XVI – XVII ст. використовувались під келії. Два написи латинською мовою з'явилися, ймовірно, у XVI ст. В них йдеться про звернення одного з ченців до Ісуса Христа [8, с. 122 – 123].

В основному приміщенні скельного храму збереглися й написи польською мовою, вибиті місцевим бушанським шляхтичем-поміщиком у XIX с.: «Ця печера відкрита Ромуальдом Остоя-Овсяним у 1824 р.». На торцевій стороні кутнього скельного боку, поблизу рельєфу, вибито схематичне зображення всевидячого ока – трикутник з крапкою посередині. А нижче написано у два рядки «в пам'ять про 3 червня 1524 р.». Під написом – зображення хреста з монограмою Хреста з боків [10, с. 122].

Більшість об'єктів, які були обрані професором В. Б. Антоно-

вичем, для дослідження є дійсно унікальними. Безсумнівно, що «Скельний храм» в Буші посідає серед них чільне місце. Частина дослідників використовують висновки В. Б. Антоновича у своїх роботах і підтверджують їх, інші дискутують з даного приводу, але безспірним залишається те, що його дослідження є неоціненим та значущими.

Джерела і література:

1. Електроний ресурс: <https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/145/>
2. *Сарбей В. Г.* Антонович Владимир Бонифатьевич / В. Г. Сарбей // Славяноведение в дореволюционной России – М.: Наука, 1979.
3. *Киян О.* Володимир Антонович / О. Киян // Історія України в особах XIX-XX ст. – К.: «Україна», 1995.
4. Електроний ресурс : <https://www.jnsm.com.ua/h/0321T/>
5. *Мороз В. С.* Історик Мар'ян Дубецький: наукова та громадська діяльність / В. С. Мороз // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наукових праць. – Дніпропетровськ, ДНУ, 2013. – Вип. XIII.
6. Електроний ресурс : http://history.org.ua/LiberUA/AntTv1_1932/AntTv1_1932.pdf
7. *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской 1. губернии // Труды VI-го АС. – Т. 1. – Одесса, 1886. – с. 86 – 102
8. Бюлетень 8. Інформаційний випуск 2(8) 2006 – Міністерство культури і туризму України Національний науково-дослідний реєстраційний цент України Львівський філіал.
9. Буша: природа, археологія, історія, етнографія фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця: Вінницька газета, 2009. – 208 с., іл.
10. Буша: Історично-краєзнавчі нариси: Винокур І. С. та ін. – Хмельницький редакційно-видавничий відділ. 1991 р. – 152 с. іл. – С. 59.

ПОХОДЖЕННЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ЯМПІЛЬЩИНИ

До цих пір дослідники не мають повних даних про походження топонімів, перші письмові згадки і семантику населених пунктів Ямпільщини, у яких відобразилося все етнічне та історичне різноманіття. Тут жили трипільці, скіфи, сармати (чого лише вартий легендарний скарб з курганів біля с. Пороги!). Висловлювалися припущення, що згадані Птолемеєм у II ст. до н. е. міста на Дністрі Клепідава та Вібантаварій можуть бути в районі Ямполь і Буші (для справедливості додамо, що більшість дотримується інших локалізацій). А потім сюди разом з готами прийшли слов'янські племена (черняхівська культура). Є версія, що Буша первісно називалася Антопіль або Антаварія – і тут був центр антів. Поселення Давньоруського часу існували в Клембівці та Буші (легендарний Краснопіль) [2]. Та твердим ґрунтом для нас стають письмові джерела, які з'являються після вигнання татар з Поділля.

Остаточного визначення залишалося походження Ямполь. Дослідники бачили його витoki з XVI століття у числі тих поселень, які до 1560-х років зміцніли навколо Брацлава і ввійшли з 1569 року до Брацлавського воєводства Малопольської провінції. В пізніших джерелах писалося про невдалу облогу Ямпільського замку козацьким полковником Іваном Лободою у 1593 році [21, с. 830]. Насправді в грудні цього року на Оргеєв похід здійснив Запорозький гетьман Григорій Лобода, але навіть у детальній хроніці Йоахима Бельського немає нічого про Ямпіль [6, с. 199]. Напевно, слід уже припинити сліпо переписувати міф про Івана Лободу, якого просто не існувало!

Проте здається, що козаки все таки якимсь чином опанували замком, бо вже у січні 1594 року біля Ямполь і Кісниці стали збиратися загопи Григорія Лободи і Семерія Наливайка для походу на Яси [12, с. 304]. Справа в тому, що у 1593 році розпочалася так звана «довга» австро-турецька війна, і напевно козаки стали ходити на турецькі міста Тягин (Бендери), Паркани, Ягорлик з Брац-

лава лівим берегом Дністра чи не з рекомендації самого польського канцлера – прибічника австрійців, отож Ямпіль і не треба було здобувати [12, с. 304]. З тих подій пізніше зробили здогадний висновок про побудову замку близько 1600 року, а потім – і 1580 року [18, т. XV-1, с. 632; 5, с. 260].

На жаль, все це не підкріплювалося документами того часу, бо навіть в подимному переписі 1629 року, де є дані про більшість населених пунктів Брацлавського воєводства, Ямпіль чомусь відсутній. Навіть такий відомий дослідник як Микола Крикун першу письмову згадку про місто над Дністром знайшов аж у фондах наукової бібліотеки ім. Вернадського лише за 1644 рік [13, с. 268]. І це при тому, що з початком Хмельниччини Ямпіль стає сотенним центром і навіть місцем перебування гетьмана та інших відомих особистостей.

Порівняно недавно М. Крикун спільно з О. Петренком опублікували подимний перепис 1643 року, що дещо удревнило письмову згадку (у цій роботі в науковий обіг вводиться вперше). Там мовиться: «Пан Жулинський з держави своєї в маєтності Його Мосці Пана Яна Замойського старости калуського з міста Янполя від димів 450 злотих 450 дав» [14, с. 432]. Та найголовніше, ця публікація остаточно вирішує походження сучасної назви міста!

Яких лише версій з цього приводу не було... Виводили топонім від тюркського слова «ям», «дзям» – поштова станція, а походження – від запроваджені у Монгольській імперії системи поштових шляхів. Між тим, висловлювався здогад по аналогії з Ямполем на Хмельниччині про походження назви від антропоніма Ян і первісну форму Янполь, ось лише в документах таку форму до цих пір не знаходили. Наявність її в подимному переписі 1643 року є першим документальним підтвердженням цього.

Великим любителем увіковічувати імена був польський канцлер і коронний гетьман Ян Замойський, який придбав придністровські землі наприкінці XVI – на початку XVII століття. Але врешті місцеві форми взяли гору і навіть йому самому при продажі у 1600 році довелося вказувати подвійні найменування містечок: Скіндерполь або Чернівці, Здіславль або Буша, Янкгород або Стіна [9, с. 760].

Отже, своїм іменем польський канцлер міг назвати і поселення над Дністром, ось тільки яка була його первісна назва? В дже-

релах ще початку ХУІІ ст. згадується «дорога з Брацлава на Кременчук до Сорок», з чого відомий дослідник ХІХ століття О. Яблонівський зробив певні висновки. У виданому ним польському історичному атласі (що ще в 1990-х роках підмітили ямпільські краєзнавці) з деякою неточністю підписано: «Krzemienschuk (Iamrol)» [27, Мапа 10]. Тобто у цьому придністровському коридорі, де важко було налагодити мирне життя, спочатку існувало не поселення, а укріплення (відомий в Україні топонім «Кременчук» виводиться від тюркського «кермен» (фортеця) і зменшувального суфіксу «чук», тобто маємо «замочок», «фортечку», «малу фортецю») [16, с. 289].

Є ще версія про походження цього топоніму від слова «кремень» – камінь. Дійсно, десь в районі Буші 1606 р. згадується не локалізоване досі Камінне, що може бути місцевою назвою перейменованого Янполя, де процвітав каменотесний промисел [13, с. 290]. Потім аж до 1617 року згадується Кременчук, а не Ямпіль (його нема і в 1629 р.). Та й остаточно остання назва могла взятися не за канцлера (який помер 1605 року), а за його наступника старости Калуського, теж Яна Замойського (в числі володінь якого у 1643 році є поки що перша і остання зафіксована письмова згадка про Янполь, який з 1644 року і надалі вже зветься Ямполем). Таким же чином син канцлера Томаш Замойський назвав у свою честь Томашпіль, так що йдеться вже про родинну традицію [2]...

Але ж чому Янполь відсутній навіть в подимному переписі 1629 року, де є чи не всі поселення Брацлавщини? На мою думку, це стало наслідком Бушанської турецько-польської угоди 1617 року, за якою поляки змушені були прийняти умову про зриття замків від Рашкова до Бершаді, в числі яких міг бути і «малий замок» Кременчук-Янполь (на карті Боплана він дійсно має набагато менші розміри, ніж сусідні замки в Буші та Ярузі) [3].

Отже, місто виникло пізніше біля замку, подібно до сусіднього Рашкова, який виріс навколо замку Каравул. Ці землі відійшли до Подільського князівства з 1387 року і стали неспокійною порубіжною територією спочатку Литовської, а потім Польської корони. Турки у 1617 році заставили зрити єдиний захист – замки. Та на 1643 рік в Янполі була уже чимала єврейська колонія (12 димів), що свідчить про зрослу торгово-економічну активність. І

це у місті, якого в 1629 році не було навіть у подимному розпису! Тобто стале поселення склалося тут десь у 1630-і роки.

І Каравул (пізніший Рашків), і Кременчук (пізніший Янполь) мають як семантично, так й історично татарське походження і знаходилися у власності отчичів і дідичів Подільського улусу, які були розбиті у Синьоводській битві 1362 року. Придністров'я разом з північно-західним Причорномор'ям належало відомому хану Хаджибею (Качібею), ім'я якого відбилося не лише в назві давньої Одеси та лиману, але і в вінницькому Придністров'ї: є річка Кочубеївка у Могилів-Подільському районі і село Гальжбіївка в колишньому Ямпільському районі (первісно Хаджибеївка) [23, с. 35].

Буша вважається етимологічно затемненою назвою. У найдавнішій фіксації «Башея» (така річка згадується на кордоні між Подільським та Брацлавським воеводствами при розмежуванні у 1570 році) [9, с. 195] бачать молдовський посесив на тюркське «баша» – урядовець. Можна припустити, що тут була резиденція татарського баскака. Мені ближче інше пояснення: від тюркського «баш» – гірська вершина, підвищення, скеля, що виділяється; витік, верхів'я річки тощо. Слов'яни назвали це місце від гіпотетичного «буша» – та, що в'ється (про воду), шумить, «бушує». Слід згадати і про поширену у всій Східній Європі назву Буча – глибоке місце в паводок [16, с. 22]. Тим більше, що далі вперше в краєзнавчий обіг вводиться найдавніша із зафіксованих в джерелах назва села – Бучаї.

Версія надпису на Бушанському рельєфі, що після спалення Антополя у 1524 році в живих залишилася дівчинка Бася та заснувала нове поселення під своїм іменем – дуже неймовірна, щоб вірити. Як і думці, що село назване на честь Анни Буче – дружини волинського князя Любарта після вигнання звідси татар [2].

Напевно, грамота Коріатовичів 1388 року для Немирі на Бакоту, Лядову, Бронницю і Бучаї є першою письмовою згадкою про ці території [17, с. 38]. При Вітовті дані землі надали Тимофію Процилу – предкові Бушинських (вони були євреї і за своєю традицією взяли прізвище від місця проживання) [9, с. 286]. У 1589 році Бушинські продали свої володіння Яну Замойському, який перейменував Бушу на Здіславль і в 1600 році продав Матеєві Яблоновському [9, с. 760].

В районі Буші маємо Татарську гору, ліски Печеніжин та Турчин, а в околиці прізвище Цуркан (Чур-хан – тюркського народу печенігів, які в X столітті захопили Антопіль і дали йому сучасну назву) [2]. Татарське походження мають також ряд інших пунктів не лише Ямпільщини. Зокрема, колись майже одне ціле з Бушою складала давня Яруга, нині село сусіднього району (з польського діалектного – «трясина, ліс на болоті, глибокий яр» – належить до тюркського «ярук» – тріщина, ущелина) [18, т. 2, с. 351].

Найдавнішими документами про східніші території є донаційні привілеї Київського князя Семена Олельковича за 1459 рік про надання своєму слугі Ієремії Шашко (Єреміану Шашкевичу) земель по Русаві, до Рашківки. Так як тут фігурує річка Кісниця («Кусніца»), то це вважалося першою письмовою згадкою про Велику Кісницю [11, с. 123]. Але ж існує лист короля Сигізмунда III від 1 березня 1605 року братам Миколаю та Федору Шашкевичам про надання дозволу закласти замочок і осадити містечко на ґрунті Кісниці («во имену их Косницы») [9, с. 926]. Причому відразу на 2 містечка: «Козня» і «Косніца» (в науковий обіг вводиться вперше) [22, с. 528]. Отож не можна першою письмовою згадкою про Малу Кісницю вважати 1606 рік, як було до цього [13, с. 228].

Велика Кісниця первісно звалася Кошня або Кошниця (від татарського слова «кош» – табір). На карті Боплана вона позначена як Кошенець, а Мала – як Кошениця, однокореневий топонім Кочарова бачимо на місці Качківки [3] (Качківка під сучасною назвою виступає лише з 1664 року) [9, с. 228]. Традиційно вважається, що тут стояли козаки, але навкруги є місця саме татарських кошів – привалів перед набігами по Кучманському та Молдавському шляхах. Мала Кісниця виводиться теж від татарського слова: «косиця» – загін для худоби (кримсько-татарське «кош» – притулок для пастухів і худоби, куди вони збираються на ніч) [11, с. 22]. Щодо сучасної форми – то це напевно вплив молдавської вимови на зразок Косоуци.

Ряд населених пунктів взяли назви від гідронімів та природних особливостей: Русава, Пороги, Тростянець, Прилужне (раніше – селище Тростянець), Біла (взагалі чимало подібних «кольорових» назв оходять від тюркського «бел» – ущелина, гірська стежка) [24, с. 99], Вітрівка, Степове, Придністрянське, Підлісівка (до

XVIII ст. – Підлісецьке), Слобода-Підлісівська, Слобода-Бушанська і та ж Буша...

Такий топонім як Клембівка можна зблизити з такою ж неясною основою «клебань», етимологію якої визнають затемненою і виводять з втраченого апелятиву в значенні «глибока яма з водою, глибока яруга» [16, с. 266]. В давнину мала подвійну назву: Клембівка або Паробоче (письмова згадка 1604 р.) [13, с. 228]. Щодо легенди про першого поселянина Клементія Бовта – то це приклад пізнішої наївної спроби якось пояснити незнайоме слово [21, с. 843].

Топонімічні сліди у назвах села Дзигівка та Дзигівського броду (нині в складі с. Русава) залишив войовничий Андрій Дзик, який в середині XV ст. стояв на сторожі рубежу по Русаві – козак Дзига за народними переказами [2]. Існують легенди і про інших козаків – засновників сіл. Висловлювалося припущення, що Северинівка носить ім'я С. Наливайка, який дійсно воював у цих місцях [11, с. 19]. Дорошівку нібито заснував бушанський козак Дорош [21, с. 836]...

Втім, наймовірніше, що ці та інші антропонімічні форми походять від імен власників, які заселяли ці території від вигнання татар з Поділля в 1362 році і по закінченню турецького панування на Поділлі з 1699 року, або утворили хутори після столицінських реформ. Так з'явилися Пронськ за Мурафою (пов'язується з Бушою) [2], Гонорівка, Качківка, Хмелівщина, Михайлівка, Миронівка, Петровське (перейменоване в Радянське, а нині «декомунізоване» в первісну Нечуївку), Петрашівка, Янкулів (перейменований в Іванків, по імені поміщика Янка Бориславського, який купив ці землі у Любомирських) [13, с. 849], Феліціанівка (в 1946 році перейменована в Безводне). Назва с. Ратуш за однією з версій пішла від розташованої тут корчми (ратуші) [31], хоча швидше – від поширеного прізвища Ратушний.

Переселенці з Молдови дали імя селам Кетроси, Цекинівка (перша письмова згадка за 1643 рік – Зекіновка), Вольфанка, Флеменда (по Вітчизняній війні перейменована в Оксанівку на честь місцевої комуністки О. І. Дудницької, закатованої фашистами). [10, с. 735].

Слід зазначити, що чимало поселень мають давніших попередників. Писарівка (раніше Писарівка-Волоська) виводиться з

давнього хутора Хребтуловський [21, с. 845], Буша – з Пронська і Антополя. А сам Ямпіль – з поселення Янполь, що виникло навколо замочка Кременчук, який стеріг переправу через Дністер.

Джерела та література:

1. *Березняк В. В.* Дослідження скельного рельєфу з Буші // Археологія. – 1994. – № 3.
2. *Березняк В.* Історія містоутворення Буші // Сурма. Козацький журнал. 7. 29.09.2016. <http://h.ua/story/432533/#ixzz4LceL0lDn>
3. *Боплан Гійом.* Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. – Київ – Львів: Мапа, 2000.
4. Буша. – Хм., 1991.
5. Вінниччина туристична. – В., 2009.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Том VII. – Київ: Наукова думка, 1995/
7. *Дан Олександр.* Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-76 роки). – Київ: Стилос, 2004/
8. Дирижабль / <http://drgbl.net/>
9. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. – Л., 2008.
10. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972.
11. *Кожухар В.* Матеріали до історії села Велика Кісниця. Брянськ, 2009.
12. *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького. – Том 1. – К., 2007.
13. *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XV – XVIII століттях. – Л., 2008.
14. *Крикун М., Петренко О.* Подимний реєстр Брацлавського воєводства 1643 року / Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССLXX. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 415 – 448.
15. Легендарна Буша / Упор. Т. Цвігун, В. Сторожук. – В., 2004.
16. *Лучик В.* Етимологічний словник топонімів України. – К., 2014.
17. *Михайловський В.* Еластична спільнота. К., Темпора, 2012.
18. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов. – Том 2. – М., 1999.
19. *Петровський В.* Нариси з історії переджовтневого і радянського періодів сіл Буші, Дорошівки, Слободи-Бушанської. – Ямпіль, 1990.

20. *Петровський В.* Ямпіль. Сторінки історії в пам'ятках. – Ямпіль, 1992.
21. Приходы и церкви Подольской епархии. Под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква, 2008.
22. Руська (Волинська) метрика. – К., ДКАУ, 2002.
23. *Собко Г.* Погляд у глибину сторіч і сьогодення. – В., 2016.
24. *Тищенко К.* Іншомовні топоніми України. – Тернопіль, 2010.
25. Топографічний опис Подільської губернії за 1799 рік / Упор. Ю. Легун. – В., 2017.
26. *Эжени МакКвин.* Магические тропы Буши. 2018 /<https://moonshaman.com>
27. Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej. Opracował i wydał A. Jablonowski. – W., 1899 – 1904.
28. Jampol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1880. – Т. XY-I
29. Zrodla dziejowe. – Т. 20 (10). – Warszawa. – 1897.
30. Zrodla dziejowe. Rewizya Zamkow. Tom VI. Ziemi wolynskiej. – Warszawa. – 1877.
31. ВІКІПЕДІЯ.

Інна ПРОЦЮК

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИЙ АНАЛІЗ СКЕЛЬНИХ СИМВОЛІВ ТА ЗОБРАЖЕНЬ

Недалеко від села Оксанівка Вінницької області знаходяться залишки печерного монастиря. Згідно з легендами, скельний-печерний оборонний монастир був заснований ченцями з Афону. Петрогліфи та графіті, зображені на стінах комплексу та у його печерах, мають наукове значення. Серед сотень зображень – хресто-подібні фігури, трикутники, ромби, зображення звірів, риб, птахів.

Печерний комплекс донедавна був маловідомий не лише широкому загалу, але й фахівцям. Не зважаючи на велику площу даного об'єкта та відкритий характер пам'ятки, вона залишаються

практично недослідженою. Головними чином це зумовлено її важкодоступністю та, ймовірно, розташуванням у прикордонній смузі. У 2003 та 2013 роках комплекс досліджувався професором Чернівецького державного університету Богданом Рідушем.

В 1940 році його досліджували спелеологічні експедиції Київського та Московського університетів.

Печерний комплекс біля села Оксанівка складається з двох груп приміщень, рівновіддалених на 350 м. Вони розташовані на лівому березі річки Дністер у прямовисному вапняковому каньйоні, що подекуди сягає висоти 40 м.

Йдеться по залишки природних та штучних печер, гротів, ніш, фрагменти галерей зі слідами підтісування металевими знаряддями. Трапляються рештки приміщень комбінованого типу: частково вирубані в скелі, частково дерев'яні. Від їхніх дерев'яних частин залишилися пази в скельній породі.

Архітектурна порода формувалася стихійно, протягом довго часу, без загального генерального плану. Приміщення знаходиться на різній висоті. Деякі розміщені на рівні сучасної долівки, інші на висоті від 5 до 20 метрів. Більшість – однокамерні із середнім розміром 2 на 3 метри (*див. мал. № 1*).

Трапляються залишки камер у галереї, що тягнулись вздовж каньйону. Її зовнішня стіна на сьогоднішній час обвалена та піддалася руйнації. Штучні та комбіновані об'єкти були пристосовані для житлових та культових цілей. На це вказують планування приміщень, їхні функціональні особливості та численні аналогії з інших регіонів (Подунав'я, Карпти, Кавказ, Мала Азія, Крим). Виняткове значення мають наскельні зображення, виявлені в самих приміщеннях та на стінці каньйону поблизу. Це – хрестоподібні фігури, розети, трикутники, ромби, прямокутники, сітки, антропоморфні фігури, зображення тварин, риб, птахів, знаків власності (*див. мал. № 2, № 3*). Кількість зображень рахуються не в десятках, а в сотнях. Особливо цікавими є малюнки вугіллям, що зображають вершників та піших воїнів із холодною зброєю, прапорами та собаками.

Розмаїття сюжетів, кількість, стилістика не мають аналогів в Україні. Ось наприклад, популярні печерні міста Криму, взагалі позбавлені нескельного мистецтва. А в Оксанівці зберігається унікальний наскельний вернісаж загальноєвропейської ваги. Судячи з

особливостей планування, це був монастир келіотського типу. В таких обителях ченці жили в окремих келіях, збираючись лише для спільної молитви.

Крім різноманітних послухів та аскез, в їхньому середовищі існувала сурова заборона на спілкування. Судячи з решток шляхів сполучень, влаштованих як скелелазного стенду, ченці були достатньо витривалими та фізично підготовленими людьми. Важкодоступні келії могли використовуватися в якості сховищ для місцевих жителів. Такі схованки практикувалися у середньовіччі.

Деякі історики відносять дністровські печерні християнські пам'ятки до апостольських часів, поселяючи туди Антонія Печерського, влаштовуючи там готські поховання та германські святилища початку нової ери. Час існування печерного монастиря в Оксанівці – це друга половина 17 століття (відомості отримано в результаті радіовуглецевого аналізу). Час збігається з епіграфічним датуванням – напис «Року Ахол», що означає дату (1673 рік).

Маємо надію, що ще з часом відкриється ще не одна таємниця даного середньовічного печерного комплексу (див. мал. № 4) колишнього села Флеминди (тепер – Оксанівка).

Малюнок № 1

Малюнок № 2.

Малюнок № 3.

Малюнок № 4.

Джерела та література:

1. *Нечитайло П. О.* Печерні монастирі-фортеці у середньому Подністров'ї // Археологічні студії, 2003. – С. 76 – 81.

Валентина ГРЕБЕНЬОВА

**ТОПОНІМІКА – ВІДЛУННЯ ЧАСУ
(с. ОКСАНІВКА ЯМПІЛЬСЬКОЇ ОБ'ЄДНАНОЇ
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ
МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ)**

Для вивчення історії будь-якого народу, умов його життя, географічного середовища, розвитку та специфіки мови велике значення має дослідження і вивчення географічних назв. Географічні назви, їх походження та історія формування цікавили людей з давніх-давен.

1960 р. при Відділенні мови АН УРСР створено українську ономастичну комісію, яка займається вивченням власних назв гео-

графічних (топоніміка), особових (антропоніміка), етнічних (етноніміка), небесних (астроніміка) та інших об'єктів [1, с. 184].

Топонімічні назви утворювалися поступово, впродовж тривалого часу. Багато із них дійшли до нас із сивої давнини. Різні народи у різні часи жили на території України й залишили після себе назви, які давали річкам, озерам, горам, урочищам, своїм поселенням, втілюючи в них певний зміст. Частина назв природних об'єктів, передаючись від одного народу до іншого, трансформувалась, набула іншої форми, а іноді й змісту. Особливо важко визначити зміст тих географічних назв, що були дані народами або племенами, які вже зникли, а разом з ними – зникла і їхня мова [2].

Історіографія дослідження топоніміки нараховує дуже велику кількість наукових праць, зокрема, В. А. Никонова [3], О. В. Абакумова [4], Ю. М. Кругляка [5], І. М. Железняка [6] тощо.

Відомості про топоніміку Поділля містяться у праці В. Гульдмана [7], Є. Сецінського [8], В. Косаківського [9], у книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» [10] та у статтях молодих вінницьких науковців. Це публікації С. Довганя [11], Н. Бевзюк [12], О. Князюка [13], Н. Коваль [14], Т. Коноваленко [15], І. Рогальської [16], О. Кострубей [17], Н. Даниленка [18] та ін.

Не зважаючи на низку праць, нами не було виявлено єдиного зібрання про с. Оксанівка, що нині входить до Ямпільського об'єднаної територіального громади Могилів-Подільського району. Тому дана тема залишається актуальною. Мета дослідження – з'ясувати походження населеного пункту, його годоніміки (назви вулиць) та мікротопоніміки (назви невеликих незаселених об'єктів).

Село Оксанівка розташоване на лівому березі річки Дністра у прикордонній зоні з Молдовою, високі схили якої вкриті лісами урочища «Мохната». Це історичне сусідство відіграло надзвичайно важливу роль на різних етапах історії населеного пункту.

Історія села сягає у глибину століть. Це підтверджують розташовані на цвинтарі козацькі кам'яні хрести, пам'ятки скаральної християнської архітектури – залишки оборонного печерного монастиря, скельний храм, келії для ченців та послушників. Все це відобразилося у топоніміці краю.

В давнину такого населеного пункту як Оксанівка не існувало. Було лише невеличке село Флеминда, відомості про яке відносять до XVст. У своїй праці Є. Сецінський зазначає, що Флеминда вхо-

дила до с. Біла, а землями володів староста Яруга [19]. З часом поселення розрослося у доволі велике село. Тут проживало більше 400 жителів, діяв колгосп, який підпорядковувався Гальжбіївській сільській раді. Сьогодні Оксанівка – це невеличке село, в якому мешкає кілька десятків жителів.

Походження назви Флеминда – достовірно невідоме. Існує легенда, що село засноване рибалкою Флеминдою, якому сподобалися ці краєвиди, які були багаті на рибу й дичину. Тому він оселився зі своєю родиною в цій місцевості. Звідси й походить перша назва села [20]. За іншою версією назва с. Флеминда походить з молдавської мови та означає «голодна». Як розповідає реципієнт «Флеминда називається так тому, що залишилася одна вдова Флеминда, вона залишилася після чергового набігу татар, а на молдавській мові «Флеминда» – «голодна». Саме від того село й отримало таку назву [21].

У 1945 р. згідно постанови № 1209 виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих від 23 жовтня було прийнято рішення про перейменування с. Флеминда в с. Наддністрянське [22]. 1946 р. це село перейменували в с. Оксанівка [23].

Село Оксанівка – названо на честь Оксани Дудницької – комуністки та партизанки, яка була розстріляна окупантами біля рідного села [24].

Старий Могилев – територія біля Скельного храму, оскільки там утворилося поселення, яке відносилось до Могилева-Подільського.

Центр села – це місце над Дністром, де розташований магазин, бібліотека, клуб. А раніше тут були розміщені головні установи села: сільська рада, дитячий садок, магазин, бібліотека, клуб.

Вулиця О. Дудницької – названа на честь місцевої комуністки, яку закатували фашисти в 1941 році.

Вулиця бальбашівка – назва походить від прізвища поліція «Бальбос», який проживав у східній частині села.

Юзефин яр – яр, який носить ім'я жінки Юзефи. Вона мала шмат землі та проживала на цій території.

Скелі – знаходяться біля Скельного монастиря.

Старе кладовище – цвинтар, розміщений внизу печер.

Печери – невеликі отвори на висоті 20 м (сільські жителі називають «дюри»). У селі існує легенда, що «у тих «дюрах», коли

наступали татари, поховалися люди з Старого Могилева. Там вони сиділи дуже довго. Адже біля скель був ліс, а вище скель знаходилися «понори» – кринички, з яких текла вода в «дюри». Татари не бачили, що селяни поховалися в тих чагарниках. А також не здогадалися, що вони можуть в скелях зробити «дюри» і жити. Та сталося лихо, не вистачило води, маленькі діти плакали від спраги. Тоді одна жінка ризикнула своїм життям і пішла до Дністра набрати води для наймолодших. Один турок побачив її, та й дуже просив: «Скажи де люди, ми врятуємо їх, дамо їм волю, не будете ви страждати». І жінка на це повелася і розповіла де люди. Татари всіх жителів повбивали. І так там зробився Старий Могилев, старе кладовище. Так і до сьогодні залишилися ці скелі, а біля них старе кладовище» [25].

Печерні комплекси с. Оксанівки були відкриті в 1949 р. спеологічною експедицією Московського і Київського державних університетів. Наступні дослідження пам'ятки були проведені 2003 р. Б. Т. Рідушем та П. О. Нечитайлом. У 2003 р. за підтримки Ямпільської райдержадміністрації та голови Гальжбіївської сільської ради Чернівецька філія ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проводила поглиблене вивчення скельно-печерної пам'ятки у с. Оксанівка. Вчені, зробивши історико-архітектурний аналіз приміщень, з'ясували, що на сьогодні частини приміщень, які залишились, датуються XVII століттям. У напівзруйнованому приміщенні № 6 знайдено фрагменти глиняної обмазки комина з шматком дерева, у I комплексі – галерею наскального живопису, а також середньовічні зображення вершників, тварин, корабля, хрестів, розеток в достатньо доброму стані, які є яскравими артефактами і мають не лише всеукраїнське, але й загальноєвропейське значення.

Печери налічують 15 приміщень. Вони розташовані на висоті 8 – 25 м над рівнем сучасного схилу. Приміщення комплексу № 2 поділяють на три тими: однокамерні, двокамерні та трикамерні. В одній з печер цього комплексу виявлено напис у рамці, датований буквами кириличного алфавіту XVII століття. Це один з перших кириличних датованих написів, знайдених у печерних християнських комплексах басейну Дністра. В печері № 9 виявлено фрагмент вівтаря, вирубаного із цільної породи. В печері № 4 – цілу низку

цікавих малюнків, серед яких виділяється тамга – тюркський знак власності, що може свідчити про використання Оксанівських печер в якості сховищ [26]. Тому печерний комплекс заслуговує на детальне вивчення науковцями та є цінною сакральною пам'яткою Поділля.

Наказом Міністерства культури та інформаційної політики України від 21.08.2020 р. № 2065 Оксанівський печерний оборонний монастир занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Джерела та література:

1. *Косаківський В. А.* Топоніміка челища Чечельника на південно-східному Поділлі / В. А. Косаківський // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 23. – С. 184.

2. Там само.

3. *Никонов В. А.* Введение в топонимику / В. А. Никонов. – М.: ЛКИ, 1965. – 184 с.

4. *Абакумов О. В.* Ономастика Укаїни першого тисячоліття нашої ери / О. В. Абакумов, Г. Є. Бучко, Д. Г. Бучко. – К.: Наукова думка, 1992. – 276 с.

5. *Кругляк Ю. М.* Ім'я вашого міста / Ю. М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 152 с.

6. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / відп. ред. О. С. Стрижак, укл.: І. М. Железняк, А. П. Корепанова, Л. Т. Масенко, О. С. Стрижак та ін. – К.: Наукова думка, 1985. – 256 с.

7. *Гульдман В.* Населенные места Подольской губернии / В. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1893. – 638 с.

8. Приходы и церкви Подольской епархии / Е. И. Сецинский. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – 996 с.

9. *Косаківський В. А.* Вказ. праця. – С. 184 – 190.

10. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / гол. редак. колегія: П. Т. Тронько, М. П. Бажан та ін. – К., 1972. – 778 с.

11. *Довгань С.* Топоніміка с. Орлівка (Теплицький район Вінницької області) / С. Довгань // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. – Вип. 1. – Вінниця, 2005. – С. 107 – 108.

12. *Бевзюк Н.* Топоніміка с. Берізки-Чечельницькі (Чечельницький район Вінницької області) / Н. Бевзюк // Там само. – С. 108 – 109.

13. *Князюк О.* Топоніміка с. Вороновиця (Вінницький район Вінницької області) / *О. Князюк* // Там само. – С. 109.
14. *Коваль Н.* Топоніміка м. Гнівані (Тиврівський район Вінницької області) / *Н. Коваль* // Там само. – С. 110 – 113.
15. *Коноваленко Т.* Топонімічні легенди й перекази с. Котюжани (Мурованокуриловецький район Вінницької області) / *Т. Коноваленко* // Там само. – 113 – 114.
16. *Рогальська І.* Топоніміка с. Трибусівка (Піщанський район Вінницької області) / *І. Рогальська* // Там само. – С. 114 – 116.
17. *Кострубей О.* Топоніміка с. Стрільники (Шаргородський район Вінницької області) / *О. Кострубей* // Вісник студентського наукового товариства Інституту історії, етнології і права. – Вінниця, 2007. – С. 77 – 79.
18. *Даниленко Н.* Топоніміка с. Стрільчинці (Немирівського району Вінницької області) / *Н. Даниленко* // Там само. – С. 122 – 123.
19. Приходы и церкви Подольской епархии... – С. 841.
20. Зап. авт. від Ясинецької Родінки Дмитрівни (1967 р. н.), с. Оксанівка Ямпільського району Вінницької області. Експедиція 14.06.2012.
21. Там само.
22. Держархів Вінн. обл. (ДАВО). – Ф. 2700, оп. 5, спр. 41, арк. 197.
23. ДАВО. – Ф. 2700, оп. 5, спр. 63, арк. 147.
24. *Андрущенко В.* Назвали Оксанівкою [про с. Оксанівку, с. Білу Ямпільського р-ну] / *В. Андрущенко* // Вінниччина. – 1997. – 27 червня.
25. Зап. авт. від Бурятинської Ніни Федорівни (1931 р. н.), с. Оксанівка Ямпільського району Вінницької обл. Експедиція 14.06.2012 р.
26. Ямпільська райдержадміністрація : file://localhost

Альона МАЛАЙ

ТОПОНІМІКА СЕЛА БРОННИЦІ МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

1. Назва села

Село **Бронниця** знаходиться в глибокій мальовничій долині по обидві сторони річки Котлубаївки, притоки Дністра, за 7 кіло-

метрів від районного центру – міста Могилева-Подільського [1, с. 448].

«Броница принадлежит к очень древним поселениям Подолья; упоминается ещё в грамоте князей Кориатовичей в 1388 г. Неподалёку от села в скалистых берегах Днестра есть пещера, где, по приданию искали спасения от татар Жители Броницы, но были задушены дымом от расположенных у входа костров; в пещере действительно находят человеческие кости» [7, с. 573].

В назві села, як більшість істориків вважає, відображене давнє оборонне значення прикордонного села. Слово «броня» старовинне, походить від німецького «bruhja» – «броня», «панцир», «лати».

2. Мікротопоніміка

2.1. Кутки

«**Катеринівка**» – куток села, який розташований на 200-метровій височині. Цю назву історичні джерела та легенди трактують по різному. Одні вважають, що частина села названа так на честь цариці Катерини, яка приїжджала до князів Вітгенштейнів, інші стверджують, що назва має відношення до дочки князя Вітгенштейна – Катерини [1].

«**Пуцяківщина**» – куток села, у якому протягом шести поколінь проживала і живе до цього часу сім'я Пуцяків [2].

«**П'ятихатки**» – куток у південній частині села, під горою, де знаходиться п'ять хат [2].

«**Калабатина**» – куток села, де на дорозі ніколи не висихає «калабаня», бо з-під землі поряд б'є джерело [3].

«**Стінка**» – куток села, який знаходиться під горою, а гора має вигляд стіни [4].

«**Калкати́нівка**» – куток села, де проживає родина Калкати́нів, а цю землю їм виділила дружина князя Вітгенштейна [4].

«**Ярок**» – куток села, де ярк з водою розділяє вулицю навпіл [5].

«**Старий шлях**» – дорога, якою люди колись користувалися, поки не було центрального шляху [3].

«**Горнули**» – куток села, де колись проживали люди, які мали прізвисько «Горнули» [3].

2.2. Долини, левади, яри, поля

«**Попів яр**ок» – поле на мочарі, яке колись тримав піп [3].

«**Штани**» – яр в вигляді штанів у селищі Нова Григорівка [5].

«**Малечки**» – невелике («мале») поле біля ставка у Новій Григорівці [5].

«**Долина близнюків**» – місце в лісі під селом Григорівка, де ростуть з'єднані дерева, наче близнюки [6].

«**Бабина дюра**» – печера, де люди ховалися під час набігів, довжина її 1 км. 80 м., знаходиться вона в горі; над печерою знаходиться територія санаторію «Гірський». Походження назви невідоме [4].

3. Гідроніми

«**Котлубаївка**» – річка, назва якої походить від села Котлубаївка, звідки вона бере початок.

«**Дністер**» – річка, на берегах якої розкинулася нижня частина села Бронниця. Назва річки походить від античного слова «Данастріс», в основі «дон» – вода [8].

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 777 с.

2. Запис автора 3 квітня 2016 року від Уховавої Олени Антонівни 1932 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

3. Запис автора 5 жовтня 2016 року від Лозінської Олени Григорівни, 1938 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

4. Запис автора 13 листопада 2016 року від Чепіжак Олени Максимівни, 1933 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

5. Запис автора 30 листопада 2016 року від Присяжної Наталії Леонідівни, 1973 р. н., жительки селища Нова Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької області .

6. Запис автора 28 травня 2016 року від Яцько Ірини Валентинівни, 1971 р. н., жительки села Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області.

7. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2008. – XII + 996 с. – (Бібліотека української краєзнавчої класики).

8. <http://mandrivka.te.ua/pohodzhenya-nazvi-dnister/>

Анатолій СВАРЧЕВСЬКИЙ (о. Пантелеймон)

ПИСЕМНІ ЗГАДКИ ПРО МІСТЕЧКО ЛЯДАВУ НАД ДНІСТРОМ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ТА XVI ст.

Досліджуються хронологічна підлеглість м. Лядави різним володарям, починаючи з 1388 р., до 1550-х рр., переклади оригіналу грамоти та допущені орфографічні помилки (пропущені слова та літери) в тексті, котрий був написаний польською мовою в праці В. Побуг-Гурського «Powiat Mohilowski w gubernii Podolskiej», аналізуються грамоти польських королів Сигизмунда III та Станіслава Августа.

Ключові слова: Поділля, Бакотський повіт, Лядава, королівські грамоти.

Першу згадку про належність містечка Лядави до Бакотського повіту знаходимо в грамоті князів Костянтина та Федора Коріятовичів від 1388 р., згідно з нею Бакоту «...ис Броницею, ис Лядавою, ис Бучаєм» було подаровано пану Немирі «...за его верную службу» на дідичному праві («у дедину и вотчину») [1].

Наступною грамотою, вже в XV ст., що знову вказує на належність Лядави до тієї ж Бакотської волості в 1410 р., була грамота, виявлена в свій час завдяки пошукам та старанням відомого краєзнавця Поділля Владислава Побуг-Гурського, який понад тридцять років свого життя збирав історичні відомості та матеріали

про всі населені місця Могилівського повіту, сам будучи власником декількох маєтків на Могилівщині (зокрема в селах Сліди та Котюжани). Скопійований ним із книги Коронної Метрики документ (грамота) певний час знаходився у його власному архіві (нині безслідно втрачений). Проте зберігся в іншому вигляді – у книзі «Powiat Mohilowski w gubernii Podolskiej» [2]. У 1887 р. з люб'язного дозволу В. Побуг-Гурського священнику С. І. Яворовському з Кам'янця було дозволено надрукувати текст грамоти в «Подільських єпархіальних відомостях» [3].

Ця грамота є одним із давніх доказів існування та приналежності Лядави польській шляхті і відноситься ще до першої епохи польської колонізації на Поділлі, яка відбувалася на початку XV ст. До цього часу багато істориків рахувало, що при Ягайлі влада польської корони на Поділлі простягалась тільки над невеликою округою та існувала лише навкруг Кам'янця-Подільського. Але на основі згаданої грамоти від 1410 р. на м. Лядаву треба визнати новий історичний доказ – межі польської колонізації того часу простяглись по Дністрі аж до м. Лядави.

Однак Сенко Волосов та його нащадки недовго володіли містечком. Вже 1442 року король Владислав у своєму привілеї на сусіднє село Серебряю для шляхтича Билини, називає його – «*tenuarius noster in Ladawa*» (особою, що тримає наші заставні добра в Лядаві. – *A. C.*). У 1452 р. король Казимир надає Теодорикові Буцацькому, каштелянові кам'янецькому та генеральному старості подільському, містечко Ольчедаїв зі всіма селами та пустирями до нього належачими, де поміж іншим вказується «*...et Ladawa cum antris alias s piczarami*» (...і Лядова разом з іншими гротами та печерами. – *A. C.*). Очевидно, що лядавські скелі з печерами тут відігравали роль умовного кордону містечка. Вже згодом, у 50-х рр. того ж століття Лядава в адміністративному підпорядкуванні відносилась вже до Кам'янецького повіту, а територіально – тягнула до Гольчедаєва. «*...in est super vastitate dista Sticzowo in fluvio Ladawa in... districtu Camenecenci*» [4].

Наступний документ про Лядаву – «Жалувана грамота від 1549 р. польського короля Сигізмунда Августа барському старості Бернарду Претвичу на пустинь Лядаву, яка була розташована в тому ж таки Бакотському повіті («*...districtu Baconcensi sitas...*» [5]).

Згодом, 1553 року, король Сигізмунд Август підтвердив те ж саме надання вже для Єжи Язловецького, старости червоногородського. З того часу Лядава належала до маєтків Язловецьких, потім належала до Чурилів та їх наступників. Однак тут слід згадати, що 1589 року з'явився нащадок Сенка Волосова, землянин Брацлавського повіту Марко Сенкович Волосович та просив у короля Сигізмунда III підтвердження собі привілею на Лядаву з 1410 р., яка колись належала його предку Сенку Волосову. Але, як нам відомо, навіть після цього підтвердження ані він, ані його нащадки більше так і не з'явилися в Лядаві, тож вона залишалася за Язловецьким та його нащадками. Після Язловецьких,десь біля 1622 р., Лядава переходить до Чурилів, а після них, у 1700 р., до Косаківських. 1757 року Лядава разом з ключем Яришівським переходить до Дзедушинських. Біля 1850 р. Лядава належала Феліксу Борщевському, від якого її придбав капітан польського війська Ян Сулятицький. Від останнього вона перейшла до його сина Януарія Сулятицького, а згодом – і до внука Казимира Сулятицького, а вже той у 1900 р. продав Лядаву разом з прилеглими селами Гоцулівкою та Гордіївкою генералові Устинову, який і володів нею до 1917 р.

Сучасна авторська стаття полягає в перекладі та виправленні орфографічних помилок (пропущені слова та літери в тексті), що знаходились в оригіналі грамоти, яка була написана польською мовою в зазначеній праці Побуг-Гурського. У ній же знаходиться як грамота короля Станіслава Августа 1780 р., так і той самий оригінал 1410 р., котрий у свій час було складено на руській мові, проте записано польськими літерами. Окрім цього, у тій же грамоті знаходиться ще одна грамота – короля Сигізмунда III, що являє собою привілей Марку Сенковичу на його дідицтво – Лядаву, наданий 1598 року. Грамоту польського короля Станіслава Августа ми подаємо в довільному літературному перекладі на українську мову, а грамоти 1410 та 1589 рр. – подаємо руським письмом зі збереженням сучасного правопису.

Грамота короля польського та литовського Станіслава Августа на володіння містечком Лядава:

«Станіслав Август Божою милістю Король Польський, Великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Київський, Волинський, Подільський, Підляський, Інфлянсь-

кий, Смоленський, Сіверський та Чернігівський. Оголошуємо цим листом нашим всім взагалі та кожному окремо, кому про те відати належить, що знаходиться в Архіві Метрики Коронної поміж Актами Коронними, до воєводства Київського, Волинського, Брацлавського та Чернігівського належачим, написаними по-руськи, книга тих же актів під літерою G означена, а в ній на сторінці 12 привілей конфірмаційний наступний:

«Жигимонт Третій та ін. Ознаймуем тим листом нашим всім взагалі та кожному то знати належить, нинішнім та потім будучим. Показував перед нами землянин наш повіту Брацлавського Марко Сенкович Волосович лист данину Його королівської милості славної та святої пам'яті Владислава предка нашого на Лядаву на річці Лядаві у Бакотській волості предку його Сенку Волосову на вічність дано під печаткою Його Королівської Милості маєстатною. Яко то ширше та достатньо на тому листі описано та докладен, которого Ми вгледівши до книг канцелярії нашої і сей лист наш слово в слово вписати наказали, і так він у собі має:

«Во имя Боже стань се. Мы Владислав Божою милостию Король Польский и Литовский, Русских и иных многих земель Господар. Знаймо чыним сим нашим листом кожному доброму кто коли на тот лист войзрит или его услышит чтучи комуж того листу будет потребизна нинешным и на потом будучим. А же даем и дали есмо нашему днину нам Лядаву на реце Лядаве у Бакотской волости слuze нашему Сенку Волосову брату войзревши на его верную службу и хочечы по ном ажбы тым лепший и верный послужил нам и нашим де там, нашим наместником, и нашим исчадком он и его дети, и его наместницы и его на(й)мненшие исчадкове. А тако даем и дали есмо ему тую истную нашу днину на имя Лядава на век веков ему, и его детям, и его наместником, и его наймнейшому сдачку з польми, и з лесы, и з дубровами, и з пасеками и з сеножатми, и з реками, и з водами, и з озерми и з ставми и з болоты, и з ролями и со всеми ужытками, как широко, долго и округло ко его границах што к тому селу из века слушало и слушает. А из того мает Сенко Волосов брат службыты нам, нашим детем и нашим наместником и нашим исчадком он и его дети, и его наименшые счадкове на каждую нашу дорогу где нам потребизна конем и двема стрельцы, яко и иньиє наши земляне нам служат. А колибы была некоторая налога от неприятелив на нашу землю По-

дольскую, товди имаєт Сенко Волосов брат тягнути сам своим животом, или его дети, или его наместникове, или его счадкове совими своими людьми, на оборонение нашої земли Подольское. А про не достаток людей, маєт Сенко Волосов брат сам своїм животом в том селе седеты и в той земли Подольской быти, и его дети, и его наместникове и его наместницы и счадкове: А ты роботы и тыи лани и тыи платы, и полатки маєт из своїх людей давити и робиты, яко и иные наши земляне из своих людей дают, яко и иных землян люде робят и платят, коли того нам єсть потребизна, и сему нашему листу на крепость казали єсьмы нашу печать великую привєсыты у нашої вси в медыще у неделю Фомину и тиждень по величеднии под леты рожества Христова тысяча лет и чотириста лет и десятого лета. А при том были сведцы пан Тверіан с Коритницы, Староста Рускій, пан Ян Стжеготскій, Пан Вислицкій, староста Галицкій, и пан Волько Перецлюшнев, пан Васько Мошенанов, воевода Глиненскій, Михаил Ражанович писал приказ самого короля».

Далі у цьому ж листі знову знаходився скопійований запис грамоти Сигизмунда III про привілей на дідицтво Лядаву, зроблений 15 травня 1589 р.

«А так ми господар той лист данину Продка нашего Сенку Волосову на Лядаву даного нам тим нинішнім листом нашим, яко то не є проти права нашего посполитого, і чи є то в уживанні по Сенку потомками його були та суть за причини деяких Панів Ради Нашої підтверджуємо це та у всьому його при такомуж праві залишаємо, до якого для ліпшої твердості рукою нашою господарською підписавши та печатку нашу коронну на нього притиснути наказали. Писано у Любліні літа Божого від народження (Христового. А. С.) Тысяча пятсот вісімдесят девятого, місяця Травня пятнадцятого дня, а королювання нашего року другого. Sigismundus Rex».

Після цього запису грамоту знову було продовжено від імені Польського короля Станіслава Августа:

«Флоріан Олешко з права Ясне Вельможного Яна Замойського з Замостя Канцлера та Гетьмана Великого коронного Белзького, Мальборського, Книшинського, Межиріцького та ін. Старости, котрий той привілей конфірмаційний, як в означеній книзі писаний по-руськи находится, ми дозволили виписати польськими

буквами та видати формально (autentycznie) потребуючій стороні. Для чого для кращої віри печатку коронну покладено. Дано у Варшаві п'ято дня липня місяця року Господнього тисяча сімсот вісімдесятого, панування нашого шістнадцятого року.

(Підписи:)

Ян Борх,
Канцлер В. Коронний
рукою своєю

Ян Сломінський,
Метрикант Корони
Й. К. М. секретар»

Посередині грамоти було розташовано коронну печатку з державним гербом, підтриманим двома жіночими фігурами з одинадцятьма маленькими гербами, навколо середнього, в особливому колі та з написами в двох наступних колах, за якими розташовано вінчик по краю печатки. На іншій стороні печатки зроблено підпис: за справою та старанням (przełożeniem) Я. В. Й. М. пана Яна на Варклянах, Прелях Графа Борха Канцлера Великого Коронного Члуховського та ін., Старости, Ян Сломінський Метрикант Коронний своєю рукою секретар. (Знизу) з 1589 р. Конфірмація документа (listu) на дідицтво Лядаву у волості Бакотській Сенковичу Волосовичу.

Лядава, у свій час як урочище, згадується ще Н. Молчановським [6] у грамоті Подільського старости Федора Бучацького від 1450 р., у якій мова йде про те, що він викликав з Валахії синів Васька з Бучі – Wasconis Ducenisis – та повернув їм батьківські землі – ...bona ipsorum hereditaria dicto Wascovcy, Iwanicovcy in fluvio Derlo Super Vscie, Gruszowiec supra fluvio Murachwa, Berladka supra fluvio Moraszka, et Wroczysko Ladava, intra fluvios Przyמושczenia et Ladawa super Vscie, nec non Bucznioyce et mordyna sub sylvis Zhar consistentia et iacentia in Palatinatu Podoliensi, examinatis ipsorum juribus et pivilrgiis olim per serenissimos Dominos Reges Vitoldum et Vladislaum vite(?) predicti ipsis datis et traditis, gua guidem bona cumjure, dominij, proprietate, tituloque hereditario ipsis reddimus restituimos gue cum privilegils ipsorum – (їхню спадщину Васківці, Іванниківці на річці Дерло вище Устя, Грушовець над річкою Моравою, Берлядка над річкою Морашка та урочище Лядава, поміж ріками Примощениця та Лядава вище Устя, а також Бучнівці та Мордина, що знаходяться під лісами Згар та лежать у Подільському воєводстві, по вивченні їх прав та привілеїв, що колись через ясніших панів королів, Вітольда та Владислава, публічно їм нада-

них і вручених. Саме цю спадщину з правом володіння та титулом наслідників їм віддаємо та відроджуємо з їх привілеями). Отже, у цьому документі, поданому Молчановським, мова йде про те, що Лядава надається за спадщиною потомкам Васька з Бучі, а в нашому документі – Сенку Волосову, брату та його дітям. Але протиріччя, що начебто виникає при читанні цих документів, легко усувається тим, що урочище Лядава, за тим же документом Молчановського, інше називається – Буцнями. Таким чином мова йде про село Буцні, що на Могилівщині, яке теж знаходиться на р. Лядаві. Через це воно і вказується висловом «урочище Лядава поміж річками Премошаницею та Лядавою вище Устя». Лядава, про яку іде мова в нашому документі 1410 р., і є тим нинішнім с. Лядова, розташованим на річці Лядава, котра впадає в Дністер.

Отже, як ми бачимо з вищенаведеної історичної інформації, містечко Лядава було досить таки значимою територіальною одиницею напротязі XIV та XVI ст., межі якої умовно визначались навколишніми урвищами та скелями з печерами.

Джерела та література:

1. Приложения к отчету об ученой командировке в 1892 г. проф. И. П. Филочева // Варшавские университетские известия. – Варшава, 1893. – № 3. – С. 21.
2. *Pobog-Gorski W.* Powiat Mohilowski w gubernii Podolskiej / *W. Pobog-Gorski.* – Krakow, 1902. – S. 172 – 175.
3. Подольские епархиальные ведомости. – 1887. – № 46. – С. 1073 – 1078.
4. Архив ЮЗР. – Ч. VIII, т. 1. – С. 170 – 173; Записки НТШ. – Львів, 1905. – Т. LXIII, серія 1. – С. 51 – 52.
5. Архив ЮЗР. – Ч. VIII, т. 1. – С. 134 – 136.
6. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / *Н. Молчановский* // Унив. изв. – К., 1883. – С. 319 – 320.

ЛЯДОВСЬКИЙ СКЕЛЬНИЙ МОНАСТИР

Лядовський Усікновенський скельний чоловічий монастир знаходиться на лівому березі Дністра, на кордоні з Молдовою. Неподалік у Дністер впадає маленька річка Лядова, поряд з якою розташоване село з однойменною назвою. Лядовський Усікновенський скельний чоловічий монастир – один із найдавніших в Україні. Історики називають Лядовську обитель дивним пам'ятником загадкового минулого, і відзначають його духовну і культурну значимість протягом більш ніж 1000-річної історії Православ'я на нашій землі.

Перша літописна згадка про обитель відноситься до 1159 року – про монастир ідеться у розповіді про похід князя Івана Берладника на Пониззя. Наприкінці XIX століття за рішенням археологічного з'їзду для вивчення монастиря у Лядову був направлений київський професор В. Б. Антонович, який очолив експедицію «Скельні монастирі Подністров'я». Він погодився з датуванням появи монастиря і, зокрема, писав: «Є всі підстави вважати, що тут у 11 – 12 століттях дійсно був монастир печерного типу». А заснував його славнозвісний родоначальник православного чернецтва у Київській Русі преподобний Антоній Печерський. Той, що започаткував і Києво-Печерську лавру.

Під час князювання Великого Рівноапостольного князя Володимира – Хрестителя Русі, у мальовничі скельні місця на лівобережжі Дністра прийшов один його сподвижник, який підтримував князівську владу Києва і обраний нею християнський шлях. Звали його Антоній, а до цього, в миру – Антипа. Саме з його ім'ям, а також зі справами насельників-іконопоклонників, які були у візантійській імперії в ролі гнаних прочан, і, залишаючись православними, проникали все більше на північ, де і селилися в печерах, пов'язана історія Лядівського монастиря. На Святому Афоні, в монастирі Есфігмен, молодий Антипа прийняв чернечий постриг з ім'ям Антоній. У 1013 році на зворотному шляху до Русі, «з афонських гір в святий град Київ», Антоній відчув заклик «Гласу небес-

ного» і зупинився у лядівському благодатному краї. У той час по Дністру проходив один з найбільш безпечних торгових шляхів до Скандинавських країн, Галицьких князівств і Візантійської імперії.

Чернець Антоній оселився в скельних печерах, де висік собі келію, яка і сьогодні носить його ім'я. Це місце є особливо шанованим у Лядовському монастирі. Келія залишається незмінною протягом останнього тисячоліття. За своїми розмірами вона ідентична тій афонській печері, з якої і розпочав своє чернече життя Преподобний Антоній.

Перший і головний печерний храм Лядовського монастиря присвячений в ім'я Усікновення глави Іоанна Предтечі. Із зовнішнього боку цього храму височить величезний монумент – неотесана брила вапняку, яка зверху до низу покрита численними стародавніми написами на різних мовах і різними емблематичними зображеннями, що робилися відвідувачами і паломниками цього монастиря. Це можна вважати єдиним відомим нам древнім монастирським літописом, що зберігся до наших днів. Внизу під храмом і ліворуч від нього також збереглися древні крипти – кістниці. Другий храм з'єднаний з першим переходом в товщі крейдяної скелі, і присвячений на честь Святої великомучениці Параскеви, нареченої П'ятницею. Третій храм був створений у пам'ять самого засновника цього монастиря, преподобного Антонія, і знаходиться поряд з келією преподобного, з'єднуючись з нею печерним переходом.

Татаро-монголи контролювали лядовські скелясті береги у XIII – XIV століттях. Орди вимітали із храмів все найцінніше. Скориставшись цим, римо-католицька церква, яка сподівалася підкорити західні руські князівства своєму впливу, відкрито обіцяла всебічну підтримку в боротьбі з татаро-монголами і навіть королівський титул за перехід у католицьку віру. З кінця XIV століття цей край на довгі століття, аж до кінця XVIII століття, став входити до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. У цей період Лядівський монастир переживає незвичайні часи. Всі згадані події, звичайно, в тій чи іншій мірі мали відношення до позиції духовенства та братії. Адже там, у печерах, звучало благословення козакам. А ченці ігумен Павло та ієромонах Никифор, які користувалися особливою прихильністю Богдана

Хмельницького, передали від гетьмана грамоту патріарху Паїсію, а на словах – і прохання до царя Олексія Михайловича вступитися за Україну і її запорізьких козаків.

Під час двадцятисемирічного панування тут турків майже у всіх монастирях Подністров'я життя знову завмерло, осиротіли і Лядівські церкви. Втім, на відвойованих у турків в кінці XVII століття територіях церковне життя отримало новий імпульс у розвитку.

Лядовська обитель пам'ятає також, як на початку XVIII століття, протягом декількох десятиліть, в ній – зовсім збіднілій, перебували греко-католики. Після входження Поділля до складу Російської імперії Лядовський монастир знову повернувся до Православ'я.

А тим часом у Лядові церква жила єдиним життям зі своїми парафіянами. З 45-х років XIX століття два лядовських священослужителі – Григорій Янковський та Володимир Стефановський, внесли значний вклад не тільки в розвиток душепастирської, а й просвітницько-освітньої справи у своєму краї. Саме тоді Лядовський монастир став перетворюватися в помітний господарський центр Поділля. Лядовському церковному приходу належало понад 50 десятин землі в долині біля Дністра, особливу економічну значимість придбали знамениті Лядовські ярмарки, які щорічно проводилися під покровительством Лядовської обители в її головне престольне свято – Усікновення глави Пророка, Предтечі і Хрестителя Господня Іоанна. Але попереду всіх чекали перша світова війна і більшовицький жовтневий переворот 1917 року.

У 1938 році по Дністру проходив кордон із Румунією. Під командуванням генерала Карбишева тут будувалася секретна лінія оборони. Один з дзотів, згідно з планом, розташували біля підніжжя монастиря. Радянська влада, яка оголосила парафіян ворогами народу і контрабандистами, наказала підірвати монастир. За словами місцевих жителів, підричник, який закладав вибухівку, чув у храмі ангельський спів, але це його не зупинило. Церкви і дзвіниця злетіли в повітря. Сила вибуху була такою, що частину купола церкви Іоанна Предтечі люди бачили в Дністрі. У річці ж, за свідченням очевидців, опинився і головний дзвін Лядовського монастиря. Знищені були також всі прибудови: двоповерхова галерея, восьмикупольна церква – добудова до великої і маленької церкви,

всі іконостаси, колодязі. Після того варварського дійства частина старовинних книг та ікон, які були в церквах, передали до Слободи-Яришевської церкви, а частину, в тому числі унікальні ікони, написані на цинкових пластинах київським художником Дудкевичем, були розкрадені і безповоротно втрачені. Смертельна кара спіткала підричника – він загинув у кар'єрі від власноруч закладеної вибухівки.

Відродження монастиря почалося аж через 60 років, вже у часи незалежності України. У 1998 році з Почаївської Лаври до Лядови прийшли ченці, які почали відновлювати обитель. Їх поява стала немов знаменням, воскресінням майже через десять століть діянь Преподобного. Ігуменом монастиря був призначений ієромонах Антоній. Він прийшов, переповнений прагненням вселити в розчарований у всьому люд, особливо в душі молоді, силу Христової віри.

Однією зі святинь монастиря є надзвичайно шанована ікона XVII століття Усікновення чесної глави Хрестителя Господнього Іоанна. Вона з давніх часів вважається чудотворною. На ній є часточка мощів пророка Святого Іоанна Хрестителя, а також ікона Божої матері «Відрода і втіха» (образ якої знаходиться на св. Горі Афон), подарована архімандритом Єфремом, ігуменом Святої обителі Ватопедської. Лік Богоматері цієї ікони висловлює милосердя і любов, погляд її дихає лагідністю і милосердям. Але не таким є обличчя Божественного Немовляти, воно грізне; рух гніву помітно в усіх рисах, погляд сповнений строгості і невблаганного суду. Про цю ікону зберігається таке сказання: 21 січня 807 року згря розбійників підступила до Афонської гори з наміром на світанку, як тільки розчиняться ворота Ватопедського монастиря, увірватися всередину, перебити ченців і розграбувати монастирське майно. Розбійники сховалися на березі в прилеглих до монастиря чагарниках. Але хранителька Св. Гори, Пресвята Богородиця, не допустила відбутися злочинницькому задуму. На наступний день після утрєні, коли вся братія розійшлася по своїх келіях на тимчасовий відпочинок, настоятель цього монастиря залишився в церкві і зайнявся вчиненням свого ранкового правила. Раптом він чує голос від ікони Пресвятої Богородиці: «Не відкривай сьогодні брами обителі, але вийдіть на стіни монастирські і розженіть розбійників». Зняковів ігумен і звів очі свої на ікону Богоматері, і тоді

відкрилося йому разуче диво: він бачить, що образ Богоматері пожавився, так само як і лик Немовля на її руках. Одвічне Немовля, простягнувши Свою правицю і закриваючи нею уста Своєї Божественної Матері, звернуло на Неї Своє обличчя і сказало: «Ні, Мати Моя, не говори їм цього, нехай вони будуть покарані». Але Богоматір, намагаючись утримати руку Свого Сина і Господа і ухиляючись від нього направо, знову вимовила дворазово ті ж слова: «Не відкривай сьогодні брами обителі, але вийдіть на стіни монастирські і розженіть розбійників».

Вражений жахом, ігумен зараз же зібрав братію і розповів їм все, що сталося. Тоді всі з крайнім подивом помітили, що особа Богоматері і Господа Ісуса і взагалі зображення цієї ікони стали в іншому вигляді проти колишнього, і прославили Промисел і заступання про них Пресвятої Богородиці. Поспішили на монастирські стіни і відбили напад розбійницької зграї. Відтоді Ватопедська ікона Богоматері стала відомою ще під назвою «Відрада» і «Втіха», і положення осіб Богоматері і Богонемовля залишилося в тому самому вигляді, в якому воно зробилося при триразовому голосі, почутим ігуменом.

На честь Ватопедської ікони Божої матері в Лядовській обителі в 2009 році був побудований і освячений храм на третьому поверсі братського корпусу.

Віряни переконані, що чудодійну силу має й розташоване на території Лядовського скельного монастиря старовинне Антонієве джерело, яке століттями напувало і зцілювало паломників. Вони порівнюють властивості води цього джерела з водою з колодязя Антонія, який преподобний власноруч заклав і на території Києво-Печерської лаври.

У вересні 2013 року монастир широко відзначав своє тисячоліття. З нагоди знаменної дати Укрпошта випустила поштовий блок «Свято-Усікновенський Лядовський монастир. 1000 років», а Нацбанк ушанував ювілей монастиря введенням в обіг срібної пам'ятної монети номіналом 20 гривень «1000-ліття Лядовського монастиря».

Нині Лядовський скельний монастир перетворився на один із духовних центрів Поділля, місце релігійного паломництва та популярну туристичну локацію. Адже тисячолітня історія монастиря

вабить і світський люд. Аби побачити його, туристи піднімаються крутими стежками на майже стометрову гору.

До того ж, місцевість, у якій розташована обитель, надзвичайно мальовнича: з оглядового майданчика відкривається чудовий краєвид на долину Дністра, який звивається, утворюючи вигадливі форми рельєфу.

Джерела та література:

1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра // Труды 6-го археологического съезда. – Москва, 1886.

2. Стефановский В. Село Лядава Могилёвского уезда и освящение Лядавской пещерной церкви // Подольские епархиальные ведомости. – 1895. – № 5.

3. <http://mp-eparhia.org.ua/?q=uk/lyadivskiy-skelniy-cholovichiy-monastir>

4. <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2335942-ladivskij-skelnij-monastir-tisacolitna-molitva-podilskogo-afonu.html>

5. <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Роман КРОХМАЛЮК

ПОКЛОННІ ХРЕСТИ МОГИЛІВЩИНИ

Одна з головних святинь християнства – хрест. На Хресті відбувся наш порятунок, і таємнича глибина цієї події відома одному Господу. Перед ново наверненими християнами зазвичай виникає питання: чому саме хрест став символом віри? Адже хрест – це знаряддя ганебної страти в Римській імперії, а християнство – релігія світла, радісна.

Бог став Людиною, щоб людина стала богом. Бог був принижений, щоб ми вознеслися. Бог помер на ганебному хресті, а ми позбавилися смерті і прославилися безсмертям. Хрест зі знаряддя потворного вбивства став знаряддям перемоги над смертю. Своєю

хресною смертю, Своїм Хрестом Христос зневажив смерть, переміг пекло, дав нам вічне життя. Як після цього нам, доти безнадійно приреченим на смерть, не радіти і не мати Хреста знаменням перемоги над смертю?

Перші три століття християнства – період гонінь, що практично не припинялися. Це часи наклепів, утисків, принижень вірних. В таких умовах відкрито сповідати себе християнином було майже не можливо.

Тому перші християни частенько використовували для «ідентифікації» різні символи, наприклад, рибу (по-грец. Іхтіс – перші літери цього слова є абrevіатурою фрази «Ісус Христос Син Божий Спаситель»). Носити ж хрест відкрито стало можливим лише після Міланського едикту (313 р.), коли християн перестали переслідувати. До речі, ця подія пов'язана з явленням імператорові Костянтину перед вирішальною битвою хреста на небі з написом «Цим переможеш», після чого він повелів зробити декілька зображень хреста і нести їх перед військом. Бій закінчився перемогою [1, с. 23]. За переказами, один з цих хрестів нині зберігається в монастирі Ватопед на Святій горі Афон за престолом соборного храму.

Також здавна склалася традиція встановлювати монументальні хрести поза храмом на землі. Вони виготовляються з каменю або дерева і мають висоту до кількох метрів. Такі хрести закликають до молитви і поклоніння Спасителю, тому і називаються уклінними. Ставляться вони з різних причин.

Однак ставлення до поклонних хрестів неоднозначне. Більшість не розуміє навіщо вони встановлені. Деякі їх взагалі не сприймають, бо хрести біля доріг «нагадують кладовище» або щось зловісне. Все це знову ж вказує на слабкі знання православних традицій і відсутність віри в душах людей. Віру замінили ритуалом, міцно закріпленому на забобонах. Тому всі знають, що на Великдень потрібно фарбувати яйця і святити їх, але нічого не знають про Святе причастя і для чого встановлюють поклонні хрести.

Звичай встановлювати поклонний хрест на нищих землях бере початок з глибокої давнини. Наші православні предки, маючи міцну віру, знали про значення і важливість встановлення поклонних хрестів у цьому короткому житті і для порятунку у вічності душ своїх і ближніх. Тому поклонний хрест ставили на особливих

пам'ятних місцях, на перехрестях доріг, неподалік від сіл, щоб, вирушаючи в дорогу або входячи в село, чоловік попросив милості і допомоги або возніс похвальну молитву Господу і небесним заступникам.

Такі хрести називалися придорожні, межові, встановлювалися біля доріг, щоб подорожні могли помолитися і попросити благословення Божого. У наш час стало традицією освячувати встановленням поклонного хреста небезпечні ділянки автодоріг. Такими хрестами відзначали в'їзд у місто або село, а також межі сільсько-господарських угідь [2, с. 3].

Іноді ставили хрест по обітниці, наприклад, при народженні спадкоємця або з нагоди важливої події в житті сім'ї.

Поклонний хрест часто встановлювали всім селом, наприклад, з нагоди Небесного заступництва при епідеміях та інших бідах і напастях. Хрести ставили також на честь шанованих в даній місцевості святих, церковних свят, знаменних подій в житті країни, поблизу храмів та монастирів.

Православні поклонні хрести найчастіше зустрічаються дерев'яні, рідше – кам'яні чотирикінцеві або литі. Вони можуть бути прикрашеними різьбленням і орнаментами [3, с. 21]. Незмінним залишається їхній православний зміст і орієнтація на схід. Біля підніжжя Хреста зазвичай укладали камені так, щоб вийшло невелике піднесення, яке символізує гору Голгофу, на якій був розп'ятий Ісус Христос. Учасники події брали від свого порогу жменю землі і клали її під основу Хреста.

Також існує традиція встановлювати поминальні хрести, які не завжди збігаються із місцем поховання християнина, а ставляться на місці його раптової загибелі, часто в наш час їх можна бачити уздовж доріг. Такий хрест, під яким насправді не має ніякої могили, називається кенотаф [4].

На жаль, з приходом більшовицької влади більша частина унікальних на наш час поклонних хрестів була знищена. Та з утвердженням незалежності Української держави традиція встановлення хрестів знову відновилась.

Рідкісний поклонний хрест зберігся у Свято-Усікновенському скельному чоловічому монастирі с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької області. Його цінність полягає в тому, що він зображений у формі якоря.

Ще у дохристиянські часи якір символізував надію на спасіння. У своєму Посланні апостол Павло повчає, що християни мають можливість «взятися за міцну надію (Хрест), яка для душі є, як якір безпечний і міцний» (Євр.: 18 – 19). Цей, як говорить апостол, «якір» символічно прикриває хрест від наруги невірних, а вірним відкриває справжній його зміст, як порятунок від наслідків гріха, і є наша міцна надія [5].

Зображення такого хреста на нашій землі прийшло ще з античних часів. Хрест-якір зустрічається у печерах вздовж Дністра. Пізніше хрест-якір карбувався на монетах, гербах і печатках князів. Прикрашав якір й герб Галицького князівства, а як відомо, в ті часи наш регіон входив до складу Галицької держави.

Цікавим і рідкісним є поклонний хрест – Кам'яний хрест села Морозівка (Татариски) на Мурованокурілолуччині. Скільки йому років, століть, тисячоліть достеменно ніхто не знає. Встановлений він за кілька кілометрів від села, на іншу окраїну, обабіч дороги, що веде на село Курашівці.

Існує чимало сільських легенд про освяченого кам'яного старожила.

Оповідують, що перехожий, якого пройняв блуд, торкнувшись Кам'яного хреста, назавжди позбувся химерної напасті, а ще, перехрестившись і ставши на навколішки біля хреста, люди позбувалися переляків, заїкання і важких сновидінь [6, с. 20].

На Кам'яному хресті залишились глибокі вмятки. Так над святиною знущалися більшовицькі стрільці, учиняючи тут стрільбища.

Шкода, що через снарядні знущання на хресті важко прочитати написи, коли і ким освячений Кам'яний хрест.

Минають століття, а Кам'яний хрест на околиці теперішньої Морозівки стоїть як святиня минулого і стоятиме вічно, щоб нагадувати селянам і перехожим, що всі люди під захистом хреста Божого.

Поклонний хрест – це духовний щит від усіх ворогів, видимих і невидимих. Більшість українських міст і сіл, у тому придністровських, обгорожені з чотирьох сторін поклонними охоронними хрестами.

Всі поклонні хрести, маючи різні пам'ятні та знаменні значення, насамперед служать віруючим місцем для молитви і поклоніння Господу і Богу нашому Ісусу Христу.

Джерела та література:

1. *Шефф Ф.* История христианской церкви: никейское и посленикейское христианство 311 – 590 гг. по Р. Х. / Ф. Шефф. – Санкт-Петербург: Библия для всех. 2007. – 683 с.

2. *Лисиченко О.* Первые поклонные кресты появились еще в апостольские времена / О. Лисиченко // ТВ Всесвіт. – 2015. – 12 березня. – С. 3.

3. *Лазаревич Е.* Поклонный крест / Е. Лазаревич // Церковный благоденствитель. – 2012. – Березень (№ 33). – С. 21 – 23.

4. *Неклучим В.* Царский поклонный крест, как продолжение святоотеческой традиции православной церкви [Електронний ресурс] / Режим доступу: 3.rn.info/8792-carskij-rokayanno-poklonnej-krest-kak.html

5. История развития формы креста [Електронний ресурс] / Режим доступу: azbeyka.ru/dictionary/10/istoriya-razvitiya-formy-kresta

6. *Іжевська І., Пащенко М.* Родинне джерело / І. Іжевська, М. Пащенко. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 170 с.

Борис ПЕНТЮК

ІОСАФАТОВА ДОЛИНА – ДУХОВНА СВЯТИНЯ ГОЛИНЧИНСЬКОГО ДИВА

Окремою сторінкою в літописі Шаргородського Свято-Миколаївського монастиря можна вважати історію Голинчинського дива. Відомо, що в першій третині ХХ століття територію Правобережної України (насамперед, Поділля) охопив масовий релігійний рух, пов'язаний з «чудесами» (самооновненням і кровоточенням ікон, зміцненням та іншими явищами). На думку дослідників національно-культурного та духовного життя українського селянства «це явище за своїми масштабами та інтелектуально-емоційним наповненням є унікальним не

тільки в українській, а й у світовій історії, тому воно потребує спеціального дослідження» [1, с. 53].

Найяскравішим та найрезонансним прикладом такого руху, у якому надзвичайно тісно переплелися політичні, економічні, природні, соціально-психологічні й інші фактори, було так зване «Голинчинецьке диво».

Збереглася кримінальна справа, яку було заведено Подільським ДПУ для з'ясування обставин цієї події й арешту активних учасників [2].

Нагадаємо, що витоки тих подій сягають 15 серпня (за ст. стилем) 1923 р., на Успіння Богородиці. Того дня пастух с. Голинчинець Джуринського району Могилівської округи Мисик Яків з дівчинкою Маслоїд Харитиною пас вівці в Іосафатовій долині. До них підійшла загадкова жінка й попросила напитися води. Вівчар показав жінці на криницю, яка була неподалік. Жінка, ставши на коліна, напилася води, яка була на одному рівні з землею.

Збираючись йти, невідома зауважила, що бажано було б колодязь почистити й поставити біля нього хреста, щоб джерело було видно здалеку.

Наступного дня Мисика зупинив секретар церковної ради Голинчинецької парафії Сірук Григорій й спитав Якова, хто до нього приходив на полі. Той відповів, що приходила якась загадкова жінка й попросила напитися води і порадила почистити криницю та поставити хреста біля неї. Пастух попросив у Сірука дерева на хрест, але той відповів, що невідома була святою, а хреста він зробить сам.

Сірук повідомив голові церковної ради Садовнику Василю та її члену Боднару Тимофію, що до Мисика підходила свята жінка й веліла поставити хреста біля криниці в Іосафатовій долині. Ці двоє негайно пішли до Мисика й, перевіриши новину, запропонували пастуху викопати яму для хреста на тому місці, де йому явилася невідома жінка.

Церковна рада вирішила негайно поставити хрест, що й було доручено Боднару Тимофію, Садовнику Василю і Фурманюку Євгенію його виготовити.

29 серпня 1923 р. церковна рада вирішила встановити хреста, і про це було повідомлено церковним громадам та священикам навко-

лишніх сіл, які мали прибути з хресними ходами для участі в урочистостях.

У присутності великої кількості народу священники Любинський, Зелінський, Жилінський, Петринський відслужили молебень з приводу чуда, освятили криницю й хреста. Після урочистостей було влаштовано обід, на який було запрошено й Мисика, який сидів поряд зі священослужителями. Священники пояснювали всім, що відбулося велике чудо явлення Божої Матері, тому Голинчинське поле є святим місцем, на якому народ має ставити хрести і молитися.

Звістка про диво ширилася. На Голинчинське поле стали прибувати хресні ходи в супроводі великої кількості народу. Услід за селянами села Голинчинці встановлювали хрести і селяни сусідніх сіл: Ксьондзівки, Плебанівки, Зведенівки, Попелівки, Михайлівки, Юліямпіля та інших. Усі хресні ходи, які прибували на Голинчинецьке поле, зустрічали священники Петринський, Любинський, Жолткевич, а також місцева церковна рада.

Поступово все Голинчинецьке поле стало вкриватися десятками й сотнями хрестів. Люди, які приходили, стали приносити із собою зерно, хліб, рушники, свічки й мануфактуру в подарунок церковній раді. Було споруджено спеціальний вівтар, куди складали все, що приносили.

Церковна рада й священники вирішили, що подарунки будуть видаватися людям із посвідченнями від комнезамів та сільрад про бідність.

У доповідній записці Могилівського окрвиконкому Подільському губвиконкому від 24 листопада 1923 року зазначено, що «хрести робляться з дуба висотою до 14 аршин і везуться в Асафову долину на підводах в супроводі процесій, головним чином із жінок, часто з немовлятками, старих та юнаків допризивного віку. Йдуть зі співами псалмів, з розпущеними косами, при обозах, навантажених хлібом, рушниками і різним домашнім скарбом. У кількості встановлених хрестів села Джуринського району конкурують одне з другим.

Скупчення люду в Асафатовій долині доходить до декількох тисяч. Горять безперестанно свічки, співаються псалми, всі хрести обвішуються рушниками. Тут же провадиться жвава торгівля свічками, образами, амулетами й іншими приналежностями культу. Товпиться люд день і ніч. Не обходиться і без чудесних звілень...» [3, арк. 8 – 8 зв.]

Активісти церковної ради вирішили звернутися до Харкова, у Раднарком з проханням надати їм право на хрестоносіння й побудову монастиря на голинчинецькому полі. 10 листопада 1923 р. Садовник Василь і Сірук Григорій поїхали до Харкова, де зустрілися з митрополитом синодальної церкви Піменом. Він передав хоодакам листа до місцевого єпископа Лоллія, щоб той на місці розібрався в ситуації [3, арк. 10].

Наприкінці грудня 1923 р. на полі в Юсафатовій долині вже стояло 13 – 15 тисяч хрестів.

Проте не дримали й каральні органи. Начальник Подільського управління ДПУ Леплевський доповідав, що «всі активні учасники Голинчинецького чуда були виявлені й заарештовані... Слідство в цій справі по нашій лінії ми завершуємо і справу через губпрокурора передаємо до губсуду для гласного слухання, тому що справа має громадсько-політичний інтерес» [4, арк. 9].

Свою лепту в боротьбу із дивом вніс і Могилівський окрвиконком, який надіслав Джулинському райвиконкому наступну вказівку: «Таємно. Аби не повторювалось таких явищ на «Сафатовій долині», як колись в Палестині над розвалинами храма Соломона, куди релігійні фанатики стікались плакати і молитись, райвиконкому необхідно потурбуватись тим, аби на зазначеній долині були зібрані всі до одного пеньки і крім того надалі не допустити постановки ні одного хреста. В цім напрямку порозумітись з Голинчинецьким комнезамом та при його допомозі улаштувати ночні засади і в той мент, коли буде поставлено хоч один хрест, необхідно негайно його зняти і скористувати на паливо або інші потреби» [5, арк. 14].

21 червня 1925 року у Вінниці розпочався суд, інспірований більшовицькою владою, проти головних свідків Голинчинецького дива. Як писала в ті дні більшовицька преса, «на лаві підсудних сиділо 27 громадян – члени церковної ради с. Голинчинець, селяни-куркулі і кілька священиків» [6, 23 червня]. Головний свідок – Яків Мисик помер у тюрмі за нез'ясованих обставин. Були чутки, що його кинули до підвалу, де його з'їли щурі.

Газета повідомляла з залу суду, що «вештався біля хрестів невідомий чернець Симеон. Він хвилював маси безглуздими чутками й сам поставив 7 хрестів. Причім на одному з них був зроблений півень, а на самому хресті написано: «Се гряду, амінь. У 24 році слава, а в

37-му всім вічна пам'ять». Коли у ченця питали, що ж це має значити, Симеон хитро підморгував і казав: «Це політика» [6, 25 червня].

1 липня 1925 року «найгуманніший у світі» суд виніс вирок:

Петринський Т. Я. (піп) – 4 роки із суворою ізоляцією;

Жолткевич Костянтин (піп) – 3,5 роки із суворою ізоляцією і заборонаю проживати на території Правобережжя протягом 3 років;

Іллінський Володимир, Черняхівський Іван, Шуляк Віталій, Заваровський Віктор, Любинський Олександр, Іванько Йосип (всі попи) – 3 роки бупру (*бупр – будинок примусових робіт (в'язниця) Б. П.*) із суворою ізоляцією;

Садовник Василь, Сірук Григорій, Бабій Авксентій, Боднар Трифон (церковники) – 3 роки бупру із суворою ізоляцією;

Васильківський Петро (піп), Кашевський Август (заможник), Садовник Роман, Боднар Тимофій, Сумневич Василь – 1 рік бупру без суворої ізоляції і вислати на 3 роки за межі Правобережжя як соціально небезпечних

Фарманюк Євген – 6 місяців бупру;

Захарук Филімон, Бацалай Григорій, Собцев Федір, Іванюк Дмитро, бабій Єпистимія, Мороз-Гуменюк Іван, Шленський Іван – 6 місяців примусових робіт [6, 3 липня].

Слідством у цій справі керували начальник Подільського ДПУ Лазар (Ізраїль) Леплевський і його підлеглий, нач. КРО (контрреволюционный отдел) Станіслав Балицький. З часом вони почергово стали керівниками ДПУ УРСР. Але в 1938 р. «товарищи по партии», теж почергово, поставили їх до муру. Настала й їхня черга збирати каміння [7, с. 131].

Відтоді минуло багато років, але пам'ять про ці події і досі живе в серцях нащадків.

У 2002 р. священники Шаргородського благочиння і монастиря почали відроджувати традиції Юсафатової долини. Були встановлені перші хрести і відбувся молебен з малою кількістю православних (близько 25 осіб).

У 2003 р. – близько 400 віруючих. На другий день після хресного ходу священники благочиння домовилися прибрати територію Юсафатової долини. Була сильна злива, благочинний хотів перенести час прибирання, але із долини повідомили, що дощу немає. Усю дорогу лив сильний дощ, а в самій долині «ні краплі». По Волі Божій прибрали

територію, упорядкували розташування хрестів, вражені і задоволені люди поверталися додому.

У 2004 р. – духовенство і віруючі здійснили прибирання території, з хрестів виклали алтарну частину майбутнього храму. У 2005 р. понад 30 тисяч православних брали участь у першій літургії на Іосафатовій долині, яку очолював митрополит Вінницький і Могилів-Подільський Макарій (Свистун).

15 серпня 2006 р. тисячі людей прийшли в Іосафатову долину з хрестами, іконами та хоругвами, щоб засвідчити свою віру в Христа та згадати дивовижне явлення Божої Матері. Кожна церковна парафія Вінницької єпархії направила по одному і більше автобусів паломників, були приїжджі і з інших регіонів України, Молдови, Білорусі та Росії. В урочистостях взяли участь два єпископи і близько 200 священників.

«Призначення хресного ходу, – як сказав митрополит Вінницький і Могилів-Подільський Макарій, – відродити релігійність серед віруючих, відродити серед них відповідальність за своє покликання. І насамперед відродити серед них виконання заповіді Господньої: «Хто сповідує Мене перед людьми, того сповідую і Я перед Отцем Моїм Небесним». Завдання хресного ходу – стверджувати людей у вірі, у Православ'ї, виробити мужність завжди захищати Православну віру, нести в серці відповідальність перед Богом і суспільством».

За дорученням єпархіального керівництва архімандрит Кіпріан, настоятель Шаргородського Свято-Миколаївського монастиря, увійшов із клопотанням до органів влади у Вінниці та Києві про передачу Іосафатової долини під опіку монастиря. 14 серпня 2009 р. голова обласної державної адміністрації О. О. Домбровський розпорядився «виділити Шаргородському Свято-Миколаївському монастирю Української Православної Церкви у довгострокове тимчасове користування терміном на 49 років лісову ділянку загальною площею 9,0 га... на території Голинченської та Деробчинської сільських рад Шаргородського району для рекреаційних цілей».

Через два роки, у 2011 р., Кабінет Міністрів України видав два розпорядження «Про погодження вилучення земельної ділянки лісу та надання дозволу на розроблення документації» і «Про погодження місця розташування об'єктів». Згідно з цими документами монастир отримав дозвіл на розроблення проекту землеустрою цієї земельної ділянки «щодо впорядкування території для розмі-

щення храму Пресвятої Богородиці, господарських споруд та келій, з подальшим наданням ділянок у постійне користування».

Зусиллями священників і православних людей на Юсафатовій долині відновлено криницю, збудовано цілий комплекс споруд. Тисячі встановлених хрестів є яскравим свідченням відроджуваної в народі Православної віри.

Щорічно в серпні відбуваються хресні ходи і богослужіння за участю владик єпархій Вінницької та інших областей. Історична і духовна справедливість відновлюється, віряни мають можливість молитися, проявити готовність розділити з Господом чашу Його страждань й гідно нести свій життєвий хрест.

Сьогодні дві святині краю – Шаргородський Свято-Миколаївський монастир і унікальний духовний комплекс «Юсафатова долина – долина хрестів» ідуть пліч о пліч у своєму становленні і відродженні. Вони чекають нас, небайдужих людей, бажають нашої допомоги. Це погляд у минуле, наша надія і віра сьогодні і на майбутнє.

Джерела і література:

1. Дровозюк С. І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20 – 30-х роках ХХ століття: історичний нарис / С. І. Дровозюк. – Вінниця, 2005. – 364 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. П – 31. – Оп. 3. – Спр. 39.
3. ДАВіО. – Ф. Р – 925. – Оп. 8. – Спр. 73.
4. ДАВіО. – Ф. П – 31. – Оп. 1. – Спр. 30.
5. ДАВіО. – Ф. 489. – Оп. 4. – Спр. 5.
6. Червоний край. – 1923. – 23 червня.
7. Вітковський В. М. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917 – 2007 рр. / В. М. Вітковський. – Вінниця, 2007. – 463 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Березовська Наталія Петрівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Гребеньова Валентина Олександрівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Захарчук Ірина Вікторівна, в. о. директора Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Крохмалюк Роман Володимирович, заступник директора з виховної роботи навчально-виховного комплексу «Загальноосвітній навчальний заклад – дошкільний навчальний заклад» с. Вербовець Могилів-Подільського району, член Національної спілки краєзнавців України.

Малай Альона Григорівна, зав. бібліотекою с. Бронниці Могилів-Подільського району.

Пентюк Борис Миколайович, кандидат технічних наук, доцент, кандидат богослов'я, протоірей, член Національної спілки краєзнавців України (м. Вінниця).

Процюк Інна Іванівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Роговий Олександр Іванович, архівіст, заступник голови правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Сварчевський Анатолій Вацлавович (о. Пантелеймон), голова Вінницького Церковно-Історичного Комітету, заступник

керівника історичного відділу Вінницької єпархії, церковнослужитель Лядовського скельного монастиря, член Національної спілки краєзнавців України.

Семенчук Сергій Олександрович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Собко Інна Володимирівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Собко Світлана Володимирівна, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею.

Трембіцький Анатолій Михайлович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля.

Хоптяр Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, викладач кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.

Хоптяр Юрій Анатолійович, кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, правових і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.

ЗМІСТ

<i>Інна Собко.</i> Печерні комплекси та храми Подністров'я крізь призму часу, погляд науковців	5
<i>Святослав Терський.</i> Утвердження Київської держави у Придністров'ї: стан джерел та наукові версії	13
<i>Сергій Семенчук.</i> Археологічні дослідження дохристиянських об'єктів лівобережжя Середньої Наддністрянщини – важливе джерело вивчення духовної культури краю	20
<i>Анатолій Трембіцький.</i> Подільські монастирі в дослідженнях Євфимія Сіцінського	33
<i>Сергій Гальчак.</i> Витоки духовності, сакральні святині, релігієзнавча проблематика Поділля у працях провідних дослідників регіону	41
<i>Андрій Хоптяр, Юрій Хоптяр.</i> Древня Бакота. Гортаючи сторінки історії... ..	71
<i>Ірина Захарчук.</i> Буша – історія археологічних досліджень та наукових припущень	81
<i>Світлана Собко.</i> Володимир Антонович – першодослідник бушанського рельєфу	96
<i>Олександр Роговий.</i> Походження населених пунктів Ямпільщини	102
<i>Інна Процюк.</i> Просторово-часовий аналіз скельних символів та зображень	109
<i>Валентина Гребеньова.</i> Топоніміка – відлуння часу (с. Оксанівка Ямпільської об'єднаної територіальної громади Могилів-Подільського району)	113
<i>Альона Малай.</i> Топоніміка села Бронниці Могилів-Подільського району Вінницької області	118
<i>Анатолій Сварчевський.</i> Писемні згадки про Містечко Лядаву над Дністром у другій половині XIV та XVI ст.	121
<i>Наталія Березовська.</i> Лядовський скельний монастир	128

<i>Роман Крохмалюк. Поклонні хрести Могилівщини</i>	133
<i>Борис Пентюк. Іософатова долина – духовна святиня Голинчинського дива</i>	137
Відомості про авторів	144

Наукове видання

**ПЕЧЕРНІ КОМПЛЕКСИ ТА ХРАМИ
ПОДНІСТРОВ'Я**

Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої

Буша, 18 вересня 2021 р.

Видавець ПП Балюк І. Б.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2524 від 13.06.2006

Здано у виробництво 05.09.2021
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 9,25.
Друк офсетний. Наклад 100 прим. Зам. 69.
ПП Балюк І. Б.
Тел. / факс: (0432) 52-08-02
e-mail:balyk2@ukr.net